

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ
ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ

Правобережна Україна

у другій половині XVII-
XVIII ст.:

ПРОБЛЕМА

ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

Валерій СМОЛІЙ
Валерій СТЕПАНКОВ

**ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII СТ.:
ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

КИЇВ 1993

На основі широкої джерельної бази розкриваються шляхи еволюції та форми прояву державотворчих процесів у Правобережній Україні в другій половині XVII-XVIII ст. Значні хронологічні рамки праці дали можливість показати динаміку розвитку та виявити якісні грані змін, які відбувалися у політичному житті Української держави. Переосмислюється й дається нова оцінка багатьом фактам, явищам та людям тогочасної доби. Звернута увага на політичні уроки подій, які відбувалися в Україні у період формування, розвитку та втрати нею власної державності.

Оригінал-макет підготовлено сектором комп'ютерного набору
Інституту історії України АН України

Зав. сектором Світлана Тарасенко

Оператори Олександра Бузало , Тетяна Демченко

ISBN 5-7702-0540-7

©В.Смолій,В.Степанков,1993

В ході Визвольної війни XVII ст. * суспільство відчайдушно боролось за розв'язання двох життєво необхідних завдань: створення незалежної соборної держави в етнографічних межах українських земель та заміни існуючої моделі соціально-економічних відносин новою, що відкривала шлях для розвитку буржуазного ладу. Жодне з них до кінця не було вирішене. Невдача визвольної боротьби мала негативні наслідки - вона різко загальмувала розвиток країни, формування нації, деформувала її ментальність. Особливо трагічною поразка була для Правобережної України, що втратила на середину 70-х років XVII ст. не лише понад 80 % населення, але й існуючий тут державно-політичний устрій.

Разом з тим не можна ігнорувати й величезних позитивних результатів війни. Серед них варто назвати такі: створення і збереження на Лівобережжі національної держави (Гетьманщини); ліквідація фільварково-панщинної системи господарства, кріпацтва й великого феодалного землеволодіння; здобуття селянами особистої волі та права на в'їздіння землею і сільськогосподарськими угіддями; сформування національної державної ідеї та її поширення серед панівної еліти; існування протягом тривалого часу державницьких традицій у Правобережжі тощо. На жаль, дослідження цих кардинальних проблем випало з поля зору української радянської історіографії 50-80-х років. Водночас через брак архівних матеріалів виявилися обмеженими й можливості істориків з української діаспори (1). Тому не випадково у їх вивченні продовжує існувати багато нез'ясованих і спірних питань. До них, зокрема, належить і процес творення Української держави, її цілісності, традицій політичного й адміністративно-територіального устрою, судочинства, моделі соціально-економічних відносин у Правобережній Україні в останній чверті XVII - початку XVIII ст. (2) У зв'язку з чим автори роблять спробу визначити основні аспекти поставленої проблеми та по можливості з'ясувати їх зміст.

* Автори вважають, що усталена в радянській україністиці традиція обмежувати хронологічні рамки Визвольної війни лише 1648-1654 рр. позбавлена достатньої наукової аргументації. Адже рішення Переяславської ради й укладення українсько-російського договору не розв'язали жодного із завдань боротьби і вона продовжувалася до ліквідації державного устрою у Правобережжі в 1676 р. (Див.: Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. - К., 1992)

Насамперед зазначимо, що інтенсивний процес становлення козацького стану в другій половині XVI - початку XVII ст. не лише виробив демократичні принципи його соціальної організації, але й зумовив формування на Запорозжі зародків Української держави. Адже Запорозька Січ (Кіш), що становила собою федерацію незалежних курінних одиниць, об'єднаних військовою юрисдикцією, виступала політично-державною одиницею у формі демократичної республіки (3). Поскілки її зародження й розвиток відбувалися в епіцентрі Великого кордону (рубежу між європейською і неєвропейською цивілізаціями), охопленого полум'ям боротьби з татарсько-турецькими завойовниками (4), однією з найхарактерніших рис молодого державності стає мілітарність, що пронизувала різні сторони її життя. У силу цього вона часто називалася Військом Запорозьким.

М.Грушевський, праці якого "стали зворотньою точкою в дослідках козацької доби" (5), одним з перших звернув увагу на той факт, що в політичному аспекті Запорозжя помітно випереджало організацію козацтва "на волості" (6). Але з кінця XVI ст. картина почала помітно мінятися. Визначалася тенденція перенесення сюди козаками принципів військово-територіального полкового поділу. Вже під час повстання 1591-1596 рр. на зайнятій частині Правобережжя з'явилися перші ознаки розвитку територіального управління під козацькою юрисдикцією (7). Особливо важливу роль у цьому процесі відіграла надзвичайно інтенсивна колонізація південних районів Київського воєводства й покозачення місцевого населення. Як засвідчують дані люстрацій 1616 і 1622 рр., у Богуславському, Канівському, Корсунському, Черкаському й Переяславському старостах абсолютну більшість населення складали козаки, які утверджували в землеробстві принцип індивідуальної власності (8).

Саме цей регіон Наддніпрянщини у першій половині XVII ст. стає територіальним ядром формування національної держави, основу якої становили інституції, перенесені із Запорозької Січі. Розвиваються козацьке самоуправління, судочинство, військова організація тощо, внаслідок чого влада Речі Посполитої в краї починає набувати все більше номінального характеру. Одночасно йшло неухильне розширення території козацької України, бо покозачене населення середньої і східної частин Київського воєводства та східної частини Брацлавського воєводства запроваджували ко-

зацькі порядки. Ці державотворчі процеси серйозно турбували правлячі кола Польщі. Так, сейм 1613 р. констатувавши, що козаки "не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів; обравши собі своїх старших і суддів, не хочуть підлягати жодним судам, крім своїх отаманських", ухвалив рішення ліквідувати козацьку юрисдикцію (9). Через два роки, виступаючи на засіданні сейму, один з політиків звернув увагу присутніх на невизнання козаками "ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів; вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків та наче створюють у великій Речі Посполитій іншу республіку" (10). У 1617 р. члени польської комісії, направленої на переговори з козаками, обурювалися, що покозачені селяни і міщани "виламувалися з-під юрисдикції панів і намісників, затівали (запровадити) свої нові, ніколи за предків небували і незвичайні юрисдикції" (11). З цього погляду досить красномовним є визнання у 1625 р. короля Сигізмунда III: "Вже зовсім призабувши віру й підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна (так часто називали тоді територію середньої і південної частини Київського воеводства. - *Авт.*) в їх руках, шляхтич не вільний у своєму домі, у містах і містечках й.к.м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони..." (12).

Поряд з іншими державними інституціями в межах відповідної території українських земель формувався й власний адміністративний устрій. Враховуючи важливу роль мілітарного фактору в житті козацтва (13), логічно припустити, що саме традиційний полково-сотенний принцип міг лягти в його основу. Джерела говорять про існування ряду полків під час мобілізації козаків на боротьбу з ворогом. Так, у Хотинській війні 1621 р. їх налічувалося 13 (14). Щоправда, до укладення Куруківського договору з Річчю Посполитою (осінь 1625 р.) не знаходимо даних про існування полково-сотенного територіального устрою козацької України. Лише під час складання 6 тис. козацького реєстру (відповідно до договору) гетьманом М.Дорошенком оформляється 6 полків, очевидно, уже як військово-територіальних одиниць з центрами у Чигирині (Києві?), Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Каневі та Черкасах (15). У першій половині 30-х років почалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблунівського полків (16). Але після поразки козацького повстання

1637-1638 рр. і прийняття у 1638 р. сеймом "Ординації", спрямованої на ліквідацію козацького стану, діяльність інших полків, за винятком Чигиринського, Черкаського, Переяславського, Корсунського, Канівського і Білоцерківського, припиняється. І все ж здобутий досвід не забувся. Його блискуче використав уже протягом першого року Визвольної війни Б.Хмельницький.

Ми спеціально приділили дещо підвищену увагу згаданим подіям, бо в історіографії продовжує зберігатися традиційна оцінка значення державотворчих процесів кінця XVI - першої половини XVII ст. Вважаємо за доцільне висловити ще кілька міркувань, що торкаються цього аспекту проблеми. По-перше, історичну місію національного речника українського народу почало виконувати козацтво (17), а не панівна верства українського суспільства (князі й шляхта), яка, сполонізувавшись і покатоличившись, переживала стан розкладу й виродження. Поділяємо міркування дослідників про трагічні наслідки для українців втрати власної еліти, бо в тодішньому суспільному устрої лише привілейований стан-клас міг успішно здійснювати політичне керівництво, займатися розбудовою національного життя, розвивати етнополітичну самобутність суспільства (18). По-друге, внаслідок відсутності протягом кількох століть практики повноцінного національного державного будівництва та в результаті національного виродження панства, українське суспільство до середини XVII ст. не виробило національної державної ідеї (19). По-третє, окреслилася негативна тенденція загострення стосунків між Запорожжям і городовою Україною, зумовлена боротьбою за гегемонію у державотворчому процесі.

На початковому етапі Визвольної війни (січень-квітень 1648 р.) провідну політичну роль відігравало Запорожжя. Саме тут створюється ядро армії, обирається гетьманом Б.Хмельницький й формується ідея державно-територіальної автономії козацької України, що лягла в основу політики українського уряду, яку В.Липинський назвав козацьким автономізмом (20). Однак після перемог під Жовтими Водами і Корсунем, коли повстання швидко переросло у національно-визвольну війну, воно втрачає її. По-перше, тому, що слабозаселена територія Запорожжя, господарство якого продовжувало носити здобичницький характер й ґрунтуватися не на приватній, а на спільковій (курінній) власності, не могло стати ядром національної держави (21). По-друге, політика Б.Хмельницького

та його соратників визначалася не лише інтересами запорожців, а всього козацького стану, абсолютна більшість якого проживала на території городової України.

Протягом літа-осені 1648 р. спостерігався настільки інтенсивний процес руйнування польських і становлення нових державних інституцій, що ряд визначних дослідників (Л.Винар, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич, В.Липинський, О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, О.Пріцак, С.Томашівський та ін.) характеризували боротьбу в Україні як "національну революцію". Справді, відбувалося творення центральних і місцевих органів влади, нової соціальної структури, а також розширення території і формування адміністративного устрою (22). Важко не погодитися з міркуванням Л.Окиншевича, що у 1648 р. Україна стає державою (23).

Найшвидше (до кінця червня) ліквідація державних установ й адміністративно-територіального поділу Польщі відбулася у Лівобережній Україні (24). Повільніше (через перебування польських підрозділів, загонів магнатів, наявність добре укріплених міст-фортець) цей процес розгортався у Правобережній Україні та Галичині. Однак на початок вересня (до битви 11-13 вересня *під Пилявцями) від польського панування було звільнено територію Київського, Брацлавського і Подільського (за винятком Кам'янця) воєводств, східні і південні райони Волинського воєводства, у вересні-жовтні - територію Волині та Галичини.

У чому полягали причини феномену надзвичайно швидкого (справді революційного) творення національної держави? Як на наш погляд, їх було кілька. Насамперед цей процес відбувався не на порожньому місці, а на основі уже вироблених у попередній час підвалин основних державних інституцій. Слід враховувати також тісний зв'язок національно-визвольної та соціальної боротьби /за вдалим висловом М.Стахова "єдність національно-соціальної програми" (25)/. У липні соціальна боротьба переросла у Селянську війну, що охопила всі українські землі. Її розвиток сприяв оформленню радикальної фракції козацької старшини, яку очолив полковник М.Кривоніс, що підтримувала вимогу трудящих про повну ліквідацію шляхетства. Генератором соціальної активності селян-

* Всі події датуються за старим стилем.

ства виступав козацький ідеал. У його свідомості закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (крім військового) і яка одночасно користується особливим імунітетом (особиста свобода, право володіння землею, своя юрисдикція тощо). Саме тому, що боротьба за здобуття козацького імунітету стала загальноукраїнським явищем, селяни і міщани масово покозачувалися, створювали сотні загонів, які розправлялися зі шляхтою, громили її садиби й замки, захоплювали землі й угіддя. Водночас козацький ідеал послужив життєздатним матеріалом для вивершення будови національної держави. Адже запроваджені "козацький присуд" і "козацькі порядки" означали не що інше, як створення власних органів управління, що лягли в основу нових адміністративних структур (26). Сприяла цьому політика уряду Б.Хмельницького на царині організації державного апарату з його законодавчими, виконавчими й судовими функціями.

Заміна польського адміністративно-територіального поділу (на воєводства й повіти), що відзначався застійністю, нездатністю до суттєвих позитивних трансформацій й був пройнятий консерватизмом соціально-політичного мислення шляхетського стану (27), помітно гнучкішим й ефективнішим національним полково-сотенним відбувалася у різних районах не одночасно і з не однаковою інтенсивністю. Найшвидше вона проходила на традиційній козацькій території, де відновлюється адміністративна мережа Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського, Переяславського і Білоцерківського полків (28). Досить інтенсивно відбувався цей процес у Лівобережній Україні, де протягом літа оформилися Миргородський, Ніжинський, Прилуцький, Ічнянський, Борзенський, Гадяцький, Лубенський, Чернігівський й, очевидно, Полтавський полки (29). Щсправда, далеко не відразу визначилися їх територіальні межі, центри полків і сотень, але в основних рисах до грудня 1648 р. тут завершилося творення адміністративно-територіального устрою.

Аналогічно його становлення відбувалося на території Правобережжя, що прилягала до козацького регіону (центральна частина Київщини, Брацлавщина). Влітку тут виникають Київський, Павлоцький, Брацлавський, Уманський і, ймовірна, Вінницький (Кальницький) полки (30). Повільніше (протягом серпня-листопада) утверджувався полково-сотенний устрій (не плутати його з

утворюваними повстанцями полками й сотнями, як військовими одиницями) у північному районі Київського, південно-східній частині Волинського, Подільському, центральній і південній частині Галицької землі Руського воеводств. Так, у північній частині Київщини почалося формування Брагинського (31) і, очевидно, Овруцького полків; у південно-східній Волині - Звягельського, Гощанського та Любартівського полків (32), а на території Лещинського і східної частини Кам'янецького повітів - Подільського полку (33). У названих районах Галицької землі виникають Покутський і Калушський полки (34). На решті території України розвиток адміністративно-територіального устрою перебував лише у зародковому стані.

Джерела засвідчують прагнення народу до створення єдиного державно-адміністративного устрою, а також відсутність автономістських (сепаратистських) тенденцій у населення різних регіонів молодій державі. Ще один важливий момент. Переважна більшість українців (за винятком частини шляхти й міської верхівки) вбачала в особі гетьмана визволителя (месію) від польської неволі, рятівника православної віри, визнавала законність його влади (35). Формування харизматичності Б.Хмельницького, безсумнівно, сприяло консолідації національно-патріотичних сил суспільства, розвитку державної ідеї (у монархічній формі), зміцненню центральних органів влади.

Слід відзначити величезний особистий вклад гетьмана у процес розвитку державних інституцій. Відомо, що після Корсунської перемоги він почав розсилати у різні райони України козацькі підрозділи з досвідченими старшинами, доручивши їм справу організації боротьби населення й утворення органів влади (36). Б.Хмельницький прагнув заручитися підтримкою жителів регіонів, що перебували під польською владою, радо приймав їх представників, обіцяв надати допомогу, брав під захист від повстанської стихії православне духовенство, міщан, представників шляхти. Так, влітку 1648 р. він видав універсали про захист володінь Густинського монастиря, литовських панів, князя В.Заславського (37). Ймовірно, в кінці липня гетьман прийняв делегата від міщан Меджибожа, які просили захисту від можливих спустошень з боку козаків. Не гаячи часу, відправив універсал із суворою заборонаю козакам наступати на місто ("щоб усі села і пасіки залишалися вільними і недоторканими") і вимогою повернути захоплене майно

й опечатати шляхетські двори (38). Є дані, що до нього по допомогу зверталися священики з Кам'янця-Подільського; священик з Крехова привіз запрошення прибути до міста; окремі галицькі шляхтичі одержали для гарантії своєї безпеки "козацькі паспорти" (39).

Отже, внаслідок національно-визвольної та соціальної боротьби до листопада 1648 р. українські землі, що перебували в складі Речі Посполитої, були звільнені від польського панування. Вперше з середини XIII ст. ставала реальністю їх інтеграція у межах самостійної Української держави. Однак, мусимо констатувати, що ця унікальна можливість була упущена гетьманським урядом. Б.Хмельницький і його найближчі соратники припустилися серйозної політичної помилки - замість того, щоб укріпитися на західних кордонах, завершити тут створення органів влади й козацьких полків, вони під час переговорів з польським урядом погодилися відступити "на Україну" (40). Внаслідок цього національна держава, не встигнувши народитися, відразу ж мала втратити щонайменше західний регіон з його найкраще розвинутою виробничою базою і багатством людських ресурсів, що привело б до суттєвого послаблення її економічно-військового потенціалу. По-друге, виникла проблема територіальної цілісності держави, бо вже до березня 1649 р. польські підрозділи відновили владу Речі Посполитої у Белзькому, Руському, західних і центральних районах Волинського і Подільського воєводств. Лінія розмежування протистоячих сил встановилася на Волині у межиріччі Горині й Случі, а на Поділлі по містах Бар і Меджибіж.

Ми не поділяємо гострих нарікань і обвинувачень, висловлених з цього приводу на адресу гетьмана, бо хибний крок не був породжений суб'єктивним прорахунком в оцінці політичного моменту, а став закономірним наслідком проведення політики автономізму. Аналіз розвитку осінньої кампанії нашою думкою, що вона проводилася не з метою включення західного регіону до складу козацької держави, а для реформування державного устрою Речі Посполитої (зміцнення королівської влади й визнання за Руссю таких прав, які мала Литва). Ці сподівання пов'язувалися з обранням короля (Владислав IV помер 10 травня), здатного звести на трон короля не католика (41) /тому гетьман запрошував на нього спочатку московського царя Олексія Михайловича, згодом трансільванського князя Д'єрдя I Ракоці/.

Коли ця ідея стала примарною, зробив ставку на Яна Казимира, сподіваючись, що той надасть автономію східним і центральним районам Русі (України). Як засвідчував під час переговорів у Москві на початку лютого 1649 р. український посол С.Мужилівський, король у листі до гетьмана обіцяв "бити руским /королем і що през шаб/лю узяли, аби тоє мощно держали". У зв'язку з цим виникає питання про межі території, що мала перебувати під козацькою владою. За даними С.Мужилівського, козаки заволоділи Київським, Брацлавським, Подільським, Волинським, Чернігівським воеводствами та Мозирським повітом Литовського князівства. При цьому він підкреслив, що Україна "стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська" і "в цих місцях живуть собі вільно" (42). Справді, повертаючись з-під Замостя, Б.Хмельницький прагнув залишити під своєю владою цю територію. Таким чином, у час найбільших успіхів національної революції трапилося трагічне відставання політичної програми її керівництва від реальних здобутків боротьби, зумовлене низьким рівнем розвитку національної самосвідомості та ментальності українського суспільства. Це була розплата за ігнорування старою елітою національно-державних інтересів України. Потрібний був час, щоб нова еліта, яка формувалася, усвідомила національні інтереси й розробила державну ідею. Вирішальний крок у цьому напрямі було зроблено протягом першої половини 1649 р.

Переосмислення результатів і уроків боротьби дозволило Б.Хмельницькому у лютому 1649 р. вперше в історії української суспільно-політичної думки чітко сформувану національну державну ідею, що стала визначальною протягом наступних століть у політичному житті суспільства: створення незалежної держави в етнографічних межах України. З цього часу, як справедливо зауважував О.Оглоблин, "головною метою діяльності Богдана Хмельницького було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно-українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем" (43). Так, під час переговорів у лютому 1649 р. з польським посольством А.Кисіля у Переяславі Б.Хмельницький неодноразово акцентував увагу на намірі звільнити "з лядської неволі... народ всієї Русі", відірвати

"від ляхів всю Русь і Україну", створити "удільну державу", до складу якої мали увійти землі "по Львів, Холм і Галич" й далі до р.Вісли. Особливо важливе значення мало усвідомлення гетьманом спадкоємного права держави, яка створювалася на територіальну спадщину Київської Русі, що перебувала в складі Речі Посполитої. Так було перекреслено "стару Ягеллонську ідею співіснування трьох народів - польського, литовського й руського (українського та білоруського) в єдиній Речі Посполитій" (44).

Нова політична програма вимагала не лише зміцнення існуючих державних інституцій, але й висувала як першорядне завдання включення до складу Української республіки західного регіону. З огляду на нього, насамперед слід було закріпити за собою контрольовану козаками територію. І під час переговорів з А.Кисілем гетьман домігся від нього визнання (на час перемир'я, яке мало тривати до травня) автономії Української держави. Кордон між нею і Річчю Посполитою проходив по Горині, Прип'яті та м.Кам'янець-Подольському. Його заборонялося переходити польським підрозділам, урядовцям і щляхті (45). Взимку й весною вдосконалюється функціонування органів влади, визначилася тенденція зростання політичної ролі в житті держави старшинської ради, відбувалися зміни в адміністративно-територіальному устрої. Реорганізовувалися старі й виникали нові полки й сотні. Так, до літа у Поділлі вже існували Брацлавський, Кальницький, Подністровський (Могилівський) і Барський полки; у Волині - Зв'ягельський, Любартівський, Миропільський і Остропільський полки; Поліссі - Овруцький та Чорнобильський полки. Оформився Животівський полк. У Лівобережжі з'явилися Кременчуцький, Іркліївський, Сіверський і Зіньківський полки (46).

У травні польська армія розпочала військові дії. Виступивши проти ворога, Б.Хмельницький мав намір добитися створення незалежної Руської (Української) держави, територія якої простягалася б від Перемишля до Московського кордону (47). Але геополітична ситуація склалася вкрай несприятливо для реалізації цього плану. Жодна з сусідніх країн не була зацікавлена й побоювалася утворення нової держави, поява якої суттєво змінювала співвідношення сил у Східній, Північно-Східній і Південно-Східній Європі. Подібна перспектива особливо лякала військового союзника України Кримське ханство, оскільки могла покласти кінець його традиційній експансії проти українських земель - основного поста-

чальника бранців на невільничі ринки Чорноморського узбережжя. Це, по-перше. По-друге, слід погодитися з міркуванням П.Феденка про те, що "кримський цар не хотів перемоги Хмельницького над поляками, вважав за вигідне для Орди, щоб між Польщею та Україною була рівновага сил, що дозволила б ханові мати під своїм впливом одну й другу сторону й шантажувати їх" (48). Не випадково Іслам-Гірей у битві під Зборовом, де польська армія, очолювана Яном Казиміром, зазнала нищівної поразки, пішов на замирення з королем і змусив Б.Хмельницького зректися своєї програми й визнати королівський сюзеренітет.

Потрапивши у безвихідну ситуацію, гетьман прагнув відстояти якомога більшу автономію для Української держави, до складу якої мали увійти Брацлавське, Київське, Чернігівське воєводства, східні райони Волинського і Подільського воєводств (лінія розмежування проходила б, почавши від р.Дністер на Берлінці, Бар, Старокостянтинів, по ріках Случ і Прип'ять до Дніпра і далі на Любеч, Стародуб і до московського кордону). Однак довелося піти на поступки. Згідно укладеного 8 серпня договору лінія проходила західніше Димера, Горностайполя, Коростишева, Паволочі, Погребищ, Прилук, Вінниці, Брацлава та Ямполья. Втрачалася територія Подністровського, Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського та Остропільського полків. Отже, козацька Україна отримувала автономію лише в складі трьох воєводств: Брацлавського, Київського і Чернігівського. Згідно умов договору чисельність Війська Запорозького обмежувалася 40 тис. реєстрових козаків, шляхта отримувала право повертатися до маєтків, селяни й міщани повинні були виконувати у попередніх розмірах повинності, питання ліквідації унії відкладалося до рішення сейму (49). Безперечно, Зборівський договір перекреслив сподівання гетьмана та його соратників на здобуття незалежності. Разом з тим, він став першим правовим актом, на основі якого польський уряд визнав політичну автономію Української держави (50).

Умови договору поставили перед гетьманським урядом комплекс питань політичного й соціально-економічного характеру, від вирішення яких залежала доля держави. Серед них важливе місце займала реорганізація територіально-адміністративного устрою, зв'язана з необхідністю скорочення кількості полків і козацтва. Щоб уникнути загострення ситуації, Б.Хмельницький приховав від населення ряд статей договору, у тому числі лінію розмежування

території козацької України і Польщі. Тому козаки були впевненими, що вона має проходити західніше Бару до р.Случ, далі р.Случ до р.Прип'ять. Внаслідок цього козаки Барського і Подністровського полків до кінця 1649 р. відмовлялися впускати шляхту і урядників на територію Летичівського, північної і східної частини Кам'янецького повітів (до м.Сатанова), вважаючи її складовою частиною козацької України. Лише після втручання короля й гетьмана вони відступили за р.Мурашку (51).

На початок 1650 р. Б.Хмельницький зумів успішно розв'язати цю складну проблему. Було сформовано 16 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький і Київський у Правобережжі; Переяславський, Кропив'янський, Миргородський, Полтавський, Чернігівський, Прилуцький і Ніжинський - у Лівобережній Україні (52). Незважаючи на наступні зміни в адміністративно-територіальному устрої, саме ці полки продовжували становити територіальне ядро (близько 180-200 тис. кв.км) Української держави, де проживало, очевидно, 1,4-1,6 млн.осіб. І.Крип'якевич з'ясував, що за основу адміністративного поділу країни на полки було взято не повіти, а округи (староства); вони були невеликі за розмірами й зручними для організації управління. Чотири повіти не зазнали змін - Білоцерківський, Вінницький, Чернігівський і Ніжинський, на території яких сформувалися відповідні полки. До складу Київського полку увійшло кілька округів з центрами у Києві, Остері, Чорнобилі та Овручі (53).

З'ясуємо мережу кордонів Української держави. З реєстру 1649 р. видно, що прикордонними містами й селами з Польщею на заході були: Овруч, Воросівка, Макарів, Коростишів, Івниця, Паволоч, Борщагівка, Погребище, Прилуки, Вінниця, Браїлів, Станіславчик, Пеньківці, Копистерин, Мурафа, Шаргород, Садківці, Чернівці, Стіна, Ямпіль. Таким чином, кордон не доходив до межі Київського воєводства з Волинським (до козацької території не входили Бердичівська, Чуднівська, Житомирська і Межирицька волості). У Поділлі - в основному по р.Мурафі (Шаргородська сотня вже знаходилася на території Подільського воєводства. Щодо Літинської, Янівської і Пиківської волостей Брацлавського воєводства, то невідомо, чи вони входили до Кальницького полку). Кордон з Литовським князівством проходив на Правобережжі вздовж притоки Прип'яті р.Словечною, по

Лівобережжі - вздовж р.Іпуть, займаючи Стародубський повіт, який раніше належав до Смоленського воєводства. З Московською державою він йшов по лінії давнього московсько-польського кордону; на території України знаходилися міста Почеп, Погар, Новгород-Сіверський, Глухів, Ромни, Гадяч, Полтава. На півдні кордон проходив Дністром з Молдавією, "Диким полем" від Туреччини і нижнім Дніпром - від Криму (54). Отже, ця невелика за територією і населенням держава межувала з сильними сусідами, не маючи при цьому від них природних захисних бар'єрів, була позбавлена доступу до моря, і навіть Дніпро у низов'ї перебував в руках Туреччини й Криму. Все це робило її геополітичне становище вкрай вразливим для агресії зовні (55), і приховувало небезпеку економічної блокади. Виходячи з цього, чергові завдання уряду полягали в тому, щоб, по-перше, організувати захист кордонів і, по-друге, прилучити до основного ядра держави західний регіон - західне Поділля, Волинь, Галичину й Холмщину, що був густіше заселений, мав традиційні осередки культури, більш розвинуті землеробство, промисли, ремесла й торгівлю, і через який пролягав торговий шлях до Балтійського моря.

Протягом другої половини 1649-1650 рр. завершується в цілому процес творення головних інституцій Української держави, як спадкоємниці Київської Русі, що було "найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавності й національного поневолення" (57). Старшинська рада перетворилася в головний орган влади. До її компетенції входило розв'язання основних законодавчих, адміністративних, економічних, військових та дипломатичних справ. Державний апарат очолив гетьман, який скликав ради і відігравав важливу роль у прийнятті нею рішень та їх наступному виконанні. Він очолював адміністрацію, відав фінансами, керував військом і регулював дипломатичні стосунки з іноземними країнами (58). Разом з тим, відсутність зафіксованих у правних актах повноважень ради й гетьмана сприяла появі двох тенденцій: перетворення держави в олігархічну республіку чи встановлення монархічної влади в особі спадкоємного гетьманату. Боротьба цих тенденцій несла загрозу втягнення суспільства у вир жорстокої політичної боротьби з усіма трагічними в таких випадках для України наслідками. Керівні військово-адміністративні посади займала генеральна старшина. На території полків влада знаходилася в руках полковників, сот-

ників, отаманів. На місці станово-шляхетської системи земських, гродських і підкоморських судів виросла мережа нових козацьких судів: генерального, полкових і сотенних. Місце ліквідованого домініального (за винятком монастирського) судівництва займали сільські суди. Незмінним залишалося лише міське судівництво. На жаль, визначилася негативна тенденція поєднання судової й адміністративної влади, що заборонялося Литовськими статутами (59).

Надзвичайно складною виступала проблема запобігання соціального вибуху селянських мас, бо умови договору передбачали відновлення панського землеволодіння й попередніх форм визиску. Озброєні селяни, прагнучи ніколи не мати "над собою дідичних панів" (60), підтримувані не вписаними до реєстру козаками й радикальним угрупованням старшини (полковники Д.Нечай, Кривоносенко, П.Шумейко, Л.Мозиря, М.Гладкий та ін.), не допускали шляхту до маєтків, відмовлялися виконувати розпорядження гетьмана й місцевих органів влади. Найбільш непокірні втікали на Запорозжя і взимку 1650 р. воно вперше з часу Визвольної війни виступило з відкритою опозицією до Б.Хмельницького, проголосивши гетьманом козака Домонтівської сотні Черкаського полку Я.Худолія. Гетьман відразу ж зрозумів небезпеку подібної політики запорозької старшини, що вела до спалаху соціально-політичної боротьби. Він діяв оперативно й рішуче. На Січ були відправлені підрозділи, які швидко придушили виступ й схопили претендента на булаву, який у березні був страчений. Іншу політику проводив Б.Хмельницький відносно селянського руху. Незважаючи на видані ним суворі універсали "про послушенство", він не вдавався до репресивних дій, уникав втручання у взаємовідносини з підданими, не поспішав сприяти відновленню магнатського й шляхетського землеволодіння. Ця політика дозволила йому успішно провести державний корабель повз небезпечні соціальні рифи й зберегти союз селянства з козацтвом (61).

Протягом цього часу вдалося зміцнити міжнародне становище козацької України. Було збережено військово-політичний союз з Кримом /гадаємо, немає підстав вважати, що Б.Хмельницький був васалом хана (62)/, що дозволило уникнути боротьби на два фронти, смертельно небезпечної для молодій держави (63). Вдалося паралізувати ворожі дії варшавської дипломатії у Стамбулі й помітно поліпшити відносини з Портою, свідченням чого стали

візити турецького посла Осаман-аги в Україну (літо та осінь 1650 р.). Листи гетьмана від 23 липня до великого візиря Копрюля та названого батька султана Магомет IV Бекташ-аги, виявлені І.Бутичем у клужському архіві (Румунія), засвідчують про його наміри прийняти турецьку протекцію й не підтверджують висловленої в історіографії думки про укладення українсько-турецького договору у 1648 р. (64). Вдалося досягнути домовленості з князем Трансільванії Д'єрдем II Ракоці про координацію дій проти Польщі, зміни ворожого курсу правителя Молдавії В.Лупу, збереження дружніх стосунків з Валахією, уникнути загострення відносин з Москвою.

Зміцнення Української держави не влаштовувало правлячі кола Польщі, які виявилися не здатними до "радикальної зміни свого ладу" (65). Після смерті у серпні 1650 р. канцлера Є.Оссолінського верх бере угруповання, що розпочало політику, спрямовану на повну ліквідацію української автономії. У лютому 1651 р. польська армія відновила військові дії. Почалася нова воєнна кампанія, яка через підступність хана під Берестечком (самовільно залишив 20 червня поле бою, а потім затримав при собі гетьмана), ледве не завершилося катастрофою для України. Укладений 18 вересня Білоцерківський договір не лише зводив нанівець автономію, але й обмежував територію Української держави Київським воєводством. Повернення шляхти до маєтків загострило до крайніх меж соціальні суперечності, з'явилися самозванні гетьмани. Лише з великими труднощами Б.Хмельницькому вдалося уникнути протягом лютого-квітня 1652 р. "війни Русі з Руссю", тобто громадянської війни (66).

Українська армія у битві під Батогом (23 травня 1652 р.) розгромила польське військо. Гетьманська влада поширилася не лише на територію Брацлавського і Чернігівського воєводств, але й східну частину Подільського й південно-східну частину Волинського воєводств. Внаслідок масового повстання селян і міщан до кінця червня тут знову було ліквідоване шляхетське землеволодіння. Велика заслуга Б.Хмельницького як політика полягає в тому, що він пішов на визнання основних соціально-економічних завоювань селян, що знаменувало завершення Селянської війни. Саме вона відіграла вирішальну роль у формуванні нової моделі соціально-економічних відносин суспільства Української держави. Так, за незначним винятком було ліквідоване велике й середнє феодальне

землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарства й кріпацтво. Основна частина земель перейшла до скарбу Війська Запорозького, тобто стала власністю козацької республіки. Одночасно завершився процес становлення козацької приватної власності на землю. Селяни, завоювавши особисту волю, перетворилися у спадкових володільців землі й добилися права вступу до козацького стану. Тепер панівний клас-стан становили не магнати й шляхта - власники маєтків з закріпаченими й феодално залежними селянами й міщанами, а соціальні групи, позбавлені (за незначним винятком) великої і середньої земельної власності (67). Важко погодитися з висловленими думками, що, по-перше, нібито у період Хмельниччини не виникло нових ліній розвитку економічної основи козацької України і, по-друге, залишилися незмінними господарські структури суспільства (68). На наш погляд, нова модель соціально-економічних відносин відкрила шлях еволюції у напрямі розвитку буржуазних відносин.

Батогська перемога не привела до поліпшення внутрішньополітичного та геополітичного становища України, що здобула незалежність. Навпаки, у 1653 р. воно помітно погіршилося. Чому? По-перше, як слушно зауважував О.Оглоблин, засухи, неврожаї, пошесті та інші природні лиха, закупівля харчових продуктів за кордоном (Московщина), знищення багатьох промислових закладів (зокрема, рудень і гут), майже повна ізоляція українського господарства від ринків Центральної і Західної Європи - все це не лише руйнувало українську економіку, але й "загрожувало паралізувати дальшу військову боротьбу за незалежність Української держави" (69). Особливо постраждала Правобережна Україна, де внаслідок військових дій було зруйновано понад 100 міст і містечок (70), а втрати населення становили не менше 30-40 %.

По-друге, довготривалість і виснажливість боротьби породжували в населення зневіру у можливість її успішного завершення, психологічну втому, розчарування у результативності зовнішньої політики уряду. Яскравим проявом таких настроїв став виступ рядового козацтва проти Б.Хмельницького у червні 1653 р. під Городком (Поділля), який зірвав плани походу у Галичину й змусив відступити гетьмана під Білу Церкву (71).

По-третє, кровопролитна шестирічна боротьба переконала гетьманський уряд у неможливості подолання Речі Посполитої одним

ударом (72), оскільки для цього Україна не володіла відповідним військово-економічним потенціалом. Порта й Росія проводили політику нейтралітету, вичікування, а союз з Кримським ханством дедалі більше ставав фатальним для здобуття незалежності. Прорахунки Б.Хмельницького у політиці відносно Придунайських князівств сприяли створенню влітку 1653 р. антиукраїнської коаліції в складі Речі Посполитої, Молдавії, Валахії та Трансільванії, а також погіршили відносини з Портою і Кримом.

Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що гетьман усвідомлював як небезпеку "глухого кута", в який неухильно штовхав Україну розвиток міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі, так і потребу для виходу з критичної ситуації "міцної, концентрованої військово-політичної допомоги зовні" (73). Його намагання знайти хоча б тимчасове порозуміння з польським урядом зазнали невдачі, бо останній відхилив усі пропозиції Б.Хмельницького щодо надання Україні автономії на умовах Зборівського договору й прагнув добитися капітуляції Війська Запорозького й визнання ним "Ординації" 1638 р. Посилювався тиск з боку Криму. Гетьман змушений був у 1653 р. дозволити йому відбудову у нижньому Дніпрі фортеці Іслам-Кермень /Аслан Городок/ (74), що перекривала козакам вихід до Чорного моря.

Ситуація висувала альтернативу прийняття протекції московського царя чи турецького султана (з приводу цього велися переговори). Не важко догадатися, що в силу ряду факторів, серед яких чи не найважливішу роль відігравав конфесійний, перевага надавалася московському варіанту. Саме останній і був реалізований укладенням у 1654 р. Переяславсько-Московського договору. За ним царський уряд визнавав за Україною існуючі політичний устрій (республіканський), суд і судочинство, територіально-адміністративний поділ, армію, право проведення незалежної внутрішньої політики, діючу модель соціально-економічних відносин. Обмеження суверенітету проявлялося в тому, що Українська держава мала виплачувати певну суму грошей до московської казни і позбавлялася права на самостійну політику у відносинах з Річчю Посполитою й Портою. У зв'язку з чим вважаємо, що Д.Донцов мав підстави стверджувати: Україна в жодному разі не з'єднувалася з Москвою в одну державу (75). Продовжували існувати обидві держави, але тепер у межах своєї держави. Щоправда, за своєю правовою формою

укладений договір більше нагадує встановлення не конфедеративних зв'язків, а номінального васалітету чи протекторату (76).

У чому полягало значення цього договору? По-перше, він засвідчував правову форму відокремлення України від Польщі. По-друге, став визнанням міжнародного характеру позитивної влади в Україні гетьмана, як її єдиного і повноправного володаря. По-третє, юридично зафіксував існування Української козацької держави і її суспільно-політичного устрою (77). По-четверте, давав можливість у військовому союзі з Росією розгромити Річ Посполиту, включити до складу держави західний регіон й покінчити з агресивністю Кримського ханства. Нарешті, по-п'яте, не можна ігнорувати того факту, що у свідомості патріотично настроєної української еліти другої половини XVII-XVIII ст. цей договір виступав "найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України" (78).

Покладаючи серйозні надії на московську військову допомогу, Б.Хмельницький зосередив увагу на розв'язанні основної для держави проблеми - включення до її складу західного регіону. Однак через грубі помилки московського уряду в оцінці військово-політичної ситуації, кампанія на території України (листопад 1654 - лютий 1655 рр.) не лише не принесла очікуваних результатів, а завершилася жахливим спустошенням майже всієї Брацлавщини. Щоправда, влітку 1655 р. після вступу Швеції у війну проти Польщі виникли сприятливі умови для реалізації гетьманських планів. У другій половині серпня під стінами Кам'янця-Подільського Б.Хмельницький домовився зі шведським послом Ю.Торкватом, що війська Карла X не переходитимуть Вісли, а територія західного регіону перейде під юрисдикцію українського уряду. Тому, обложивши Львів, гетьман наприкінці вересня направив до західних кордонів Галичини українсько-московський корпус. Оскільки військові дії розвивалися успішно, він мав підстави у розмові з львівськими послами заявити, що став володарем усієї Руської землі, яку нікому не уступить. У листі до львів'ян від 10 жовтня зазначав: "Його милість шведський король нехай приймає те, що йому дав господь Бог в його розпорядження, а що нам господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою" (79). Під час переговорів з послом Яна Казимира С.Любовицьким гетьман відзначив можливість замирення України з Польщею й надання останній допомоги за умови відмови її уряду від

претензій "до всього Руського князівства" і повернення козакам земель по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль (80). На цей час помітних успіхів добилися козацькі полки, що діяли на північному сході, де їм вдалося приєднати до Української держави не лише українські, але й частину білоруських земель (Стародубський, Кричівський і Бихівський повіти) і запровадити у їх межах полково-сотенний устрій. Взявши під свій контроль дніпровський шлях аж до Могилева, український уряд створив сприятливі умови для розвитку торгівлі з Балтійським регіоном. Разом з тим на терені Білорусії українські інтереси зіткнулися з московськими, що привело до гострої боротьби між ними (81).

Здавалося, що вже нічого не зможе перешкодити об'єднанню українських земель. Однак, зловісну роль зіграв геополітичний фактор, а саме: позиція Швеції та Криму. По-перше, шведський король Карл X, потрапивши у полон політичної ейфорії від здобутих перемог у Польщі, звернувся з вимогою до гетьмана зняти облогу Львова, бо хотів бачити у складі своїх володінь землі Белзького, Волинського і Руського воеводств і, по-друге, в межі українських земель вторгнулася кримська орда, яка поспішила на допомогу Яну Казиміру. Внаслідок цього гетьман змушений був відмовитися від наміру утвердитися у Галичині й відступив від Львова (82). У кінці року визначився ще один згубний для справи возз'єднання українських земель фактор. Росія, налякана успіхами Швеції у Прибалтиці, вирішила замиритися з Польщею. Щоб не допустити замирення, Б.Хмельницький наполегливо переконував Москву не йти на цей крок, проте дарма. У травні 1656 р. цар оголосив війну Швеції. Гетьман, намагаючись забезпечити інтереси України у переговорах Росії з Польщею, наполягав на встановленні кордону по Віслу й далі до угорського кордону (83). До Вільно, де почалися переговори, він послав посольство, яке, однак, не було допущене на перетрактації. Це був тривожний симптом, що засвідчував появу намірів царату позбавити Україну державної самостійності й перетворити її у складову частину "своїх споконвічних володінь, що нібито за часів ще Київської Русі знаходилась під владою російської корони /дім Мономаха/" (84).

Розчарувавшись у політиці Москви, гетьман вносить суттєві корективи до свого курсу: він вирішив добитися мети в антипольській коаліції з Трансильванією і Швецією. При цьому діяв як далекоглядний політик; уважно пильнуючи, щоб їх володарі

зафіксували у текстах відповідних угод відмову від претензій на західноукраїнські землі. Так, у кінці серпня українські послы повідомили Д'єрдя II про згоду підписати договір про дружбу за умови, коли Б.Хмельницький отримає за це "всю Русь до Вісли". Князь погодився й у жовтні гетьман і старшини підписали його. Поряд з іншими умовами він передбачав, що "города по Вислу реку и в которых жили руские люди благочестивые и церкви были, и тем быти к городам твоего царского величества Войска Запорожского" (85). Згідно з домовленістю, у грудні 1656 р. гетьман послав на допомогу Д'єрдю II 12 тис. український корпус на чолі з А.Ждановичем.

Не слід ігнорувати того факту, що правителі Трансільванії та Швеції вкрай неохоче йшли на ці поступки українському урядові, інтригували, намагаючись захопити частину українських земель. Тому саме вони несуть відповідальність за погано скоординовані дії проти Польщі. Так, восени 1655 р. шведський король навіть мав намір приєднати до своїх володінь Правобережну Україну, визнаючи владу Б.Хмельницького лише на Запорожжі та Лівобережній Україні (86). Наступного року шведське посольство Г.Веллінга отримало інструкцію, яка передбачала домагатися розриву відносин України з Москвою й направлення на допомогу Швеції 30 тис. війська. Натомість козацька Україна визнавалася як "повністю вільна держава" лише в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Отже, проблема приєднання західного регіону до Гетьманщини обходила скромною мовчанкою (87). І не випадково. Щоб схилити на свій бік Д'єрдя II, Карл X у травні 1656 р. погоджувався віддати йому Галицьку й Львівську землі, частину Поділля (Велике князівство Галицьке), на початку серпня - Сяноцьку, Перемишльську і Белзьку землі. Зі свого боку, трансільванський князь не приховував від шведів небажання бачити входження західноукраїнських земель до складу козацької держави, що, мовляв, могло зашкодити його майбутній владі у Польщі. Внаслідок цих закулісних інтриг, укладений у Радноті шведсько-трансільванський договір, що передбачав розподіл Речі Посполитої, визнав існування Української держави лише в складі згаданих трьох воєводств. Решта українських земель мала відійти до володінь Д'єрдя II (88).

Зрозуміло, що така позиція союзників суперечила інтересам Б.Хмельницького. З цієї причини укладення українсько-шведсько-

го договору затримувалося. Так, у другій половині січня 1657 р. гетьман прийняв Г.Веллінга, який заявив про визнання Швецією незалежності Української держави у межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств й обійшов мовчанкою питання про долю західного регіону. Не випадково старшинська рада, за визнанням шведського посла, вирішила "не вступати з королем у жодні переговори, поки в.кор.в. не визнає за ними права на свою стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їх мова аж по Віслу. Прагнуть утримати те, що зайняли за допомогою зброї, бо їх би висміяли, коли б за такої можливості не відібрати земель, які колись втратили" (89). В інших джерелах знаходимо недвозначний натяк, що місія Г.Веллінга зазнала невдачі через бажання залишити за королем Львів, Кам'янець і Поділля до Бару, в той час як козаки "жадали всієї Червоної Русі до Вісли" (90). Довідавшись про плани трансільванського князя зайняти Львів, гетьман на початку березня 1657 р. послав свого уповноваженого Т.Томкевича з повідомленням про наміри мати місто та його околиці під своєю "обороною", застерігаючи мешканців не приймати підданства Трансільванії чи Швеції (91).

Б.Хмельницький рішуче поставив питання про долю західного регіону під час нових переговорів з посольством Швеції та Трансільванії (літо 1657 р.). Послу Карла Х Г.Лілієнкроні було заявлено про бажання "одержати всю Україну між Віслою і тутешніми місцями", яку козаки нікому, незалежно від того, хто володітиме Польщею і пануватиме у ній, не віддадуть. Трансільванському послу Ф.Шебеші повідомили, що не може бути й мови про передачу земель на схід від Вісли у володіння Д'єрдя II. У розмовах з старшинами він неодноразово чув від них, що землі по Кам'янець і Львів козацькі, бо "ми здобули їх нашою зброєю без чужої допомоги" (92). Одночасно гетьман протягом 1657 р. вживав заходів щодо розширення меж території козацької України. Згідно його розпорядженням військовій підрозділи зайняли район між Случчю і Горинню з такими містами як Полонне, Острог, Гоща, Степань, Межиріч, Корець, а також північні і східні землі Подільського воєводства. У червні Б.Хмельницький взяв під свій контроль Пінський повіт у Білорусії (93).

Український володар послідовно захищав інтереси держави у стосунках з іншими країнами. Так, у червні 1657 р. висловив позитивне ставлення щодо пропозиції курфюрста Фрідріха-

Вільгельма, який виступав за незалежність Бранденбурга від Польщі, укласти договір про дружбу (94). Після переговорів у квітні цього ж року з посольством імператора Фердинанда III, що намагався замирити Річ Посполиту з Україною, Б.Хмельницький погодився на посередництво Австрії у його переговорах з Яном Казиміром за умови, "якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці і цілості нашої держави". (95). Він рішуче протидіяв спробам Москви обмежити суверенітет України. На початку червня 1657 р. у переговорах з посольством Ф.Бутурліна аргументовано захищав своє право гетьмана на стосунки з іншими країнами, гостро критикував зовнішньополітичний курс російського уряду, відхилив домагання надіслати воєвод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, заборонив роздачу землі стрільцям у Києві та ін. (96)

Вважаємо за доцільне торкнутися характеристики суперечливих процесів, що відбувалися в соціально-політичному житті протягом 1654-1657 рр., окремі з яких згодом справили згубний вплив на Українську державу. По-перше, чітко окреслилася тенденція зміцнення інституції гетьманської влади, що, на думку В.Липинського, "було проявом самодержавних, монархічних устремлінь Б.Хмельницького" (97). Справді, він зосередив у своїх руках розв'язання найважливіших питань внутрішньо- і зовнішньополітичного характеру. За відомим визнанням переяславського полковника П.Тетері, зробленого влітку 1657 р. у Москві, "рады не сбирал, а владел всем один, что роскажет, то всем войском и делают" (98). Однак, це твердження не зовсім точне. Гетьман продовжував збирати ради, хоча тепер вони займалися в основному схваленням прийнятих ним рішень, надаючи їм у такий спосіб традиційної форми законності. З цього приводу Б.Хмельницький у листі до коронного гетьмана С.Потоцького (березень 1656 р.) зазначав: "Якщо що постановлено з узгодженої зі свією старшиною ухвали, то цього нам не можна порушити приватним чином", бо "в цих краях, якщо що і робиться без старших і молодших рад, то воно не буває, як правило, сталим, бо цей (порядок) Військо закріпило навіть звичаями" (99). Розуміючи, як ніхто інший з його сучасників, небезпеку для молодшої держави міжусобиць старшинських угруповань та використання ними стихійної сили козацьких мас у боротьбі за владу, Б.Хмельницький спочатку добився фіксації у договорі з Росією позитивності гетьманської влади, а в останній рік життя пішов на запровадження її

спадковості /Корсунська рада у квітні 1657 р. обрала гетьманом його сина Юрія, який мав приступити до виконання своїх обов'язків після смерті батька/ (100).

По-друге, одночасно зростала роль старшини у житті держави. Хоча, побоюючись залізної руки старого гетьмана, її верхівка відкрито не виступала з претензіями на встановлення олігархічної влади, але таємно прагнула цього (101). Помітно зміцніли позиції угруповання старшин, які або походили з шляхетського стану, або прагнули потрапити до нього. Воно мріяло про встановлення суспільних відносин за польським зразком, таємно від Б.Хмельницького добивалося від московського уряду маєтків, хоча далеко не відразу могло ними скористатися. Лідером цього угруповання був генеральний писар І.Виговський, який вів приховану боротьбу проти династичних планів гетьмана (102). Ще один момент. Позбавлена контролю з боку держави, зосередивши у своїх руках виконавчу й судову владу, полкова старшина надмірно збагачувалася, зловживала становищем, привласнювала державні податки, прибирала до рук різні оренди. Ніжинський протопоп М.Філімонович восени 1657 р. не без підстав обвинувачував І.Виговського і полковників у тому, що вони "ради одни пановать и жаль им того самовластия отстать, понеже уже разлакомилися в панованье и не хочется им того оставить" (103). Цей надзвичайно інтенсивний процес розвитку "самовладдя" старшини не лише вів до паралічу центральної влади, але за умови, коли в ментальності еліти лише починала утверджуватися національна державна ідея, приховував страшну небезпеку втрати нею державотворчих функцій, появи отаманства і, за висловом В.Липинського, "тупого егоїстичного анархізму" (104).

По-третє, внаслідок непомірного збагачення старшини, росту її соціального егоїзму, ігнорування на місцях соціально-економічних інтересів не лише селян, але й козацтва швидко загострювалися соціальні суперечності. Маси знедолених, скривджених і невдоволених стікалися на Запорожжя, яке ставало в опозицію до городової України. На початку квітня 1657 р. з'явилися повідомлення про намір запорожців йти "на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де... розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иные начальные люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборы большие и тем самым они [бога] теют, а им козакам ничего не дают" (105). Є

дані, що Б.Хмельницький відправив туди каральну експедицію, яка придушила виступ. Однак, влітку виступи козацьких низів спалахнули у війську (106).

Отже, в Українській державі зав'язувався складний вузол соціально-політичних проблем, що вимагали свого вирішення. Ситуація ускладнювалася різким зниженням з кінця 1656 р. політичної активності прикутого хворобою до ліжка Б.Хмельницького та інтригами І.Виговського, що рвався до влади. Смерть гетьмана у кінці липня 1657 р. була важким ударом для молодій держави. Важко переоцінити його роль (попри всі помилки й прорахунки) в історії українського народу. Повністю поділяємо міркування О.Оглобина, що вона була найбільшою "не як полководця, хоч би й великого, не як дипломата, хоч би й блискучого, а як державного діяча, фундатора й будівничого Української Козацької Держави. Яку б ділянку громадсько-державного життя не взяти - Богдан Хмельницький скрізь виступає, як державний діяч великого формату" (107).

На жаль, наступники гетьмана виявилися не лише неспроможними завершити розпочату ним справу, але протягом восьми років своїми нерозважливими діями, грубими політичними помилками погубили її. Процес Руїни започаткував І.Виговський, який, усунувши від влади Ю.Хмельницького, вчинив державний переворот. При цьому він допустив серйозний прорахунок - організував обрання себе гетьманом не на генеральній раді Війська Запорозького, а на старшинській, чим відразу ж скористалася опозиція. Великою помилкою І.Виговського стало ігнорування гостроти соціальних суперечностей у суспільстві, безоглядний курс на підтримку шляхти старшини при повній зневазі до інтересів поспільства та незаможного козацтва. Складається враження, що ні І.Виговський, ні його однодумці не усвідомлювали того акту, що витворена в ході Визвольної війни держава за своїм політичним устроєм, характером соціально-економічних відносин суттєво відрізнялася від сусідніх країн, ні того моменту, що спроба змінити їх на користь польського варіанту негайно викличе могутню протидію з боку народних мас. Ця політична короткозорість нового гетьмана стала одним з суттєвих чинників, що втягнула українське суспільство у вир громадянської війни. Ще одне міркування. І.Виговський не спромігся оцінити заходів свого попередника на царині зміцнення інституції гетьманської влади. Шукаючи підтримки з боку старшини й за-

побігаючи перед нею, він на Корсунській раді у жовтні 1657 р. заявив, що на відміну від Б.Хмельницького "без вашого військового совету никаких дел делать не буду" (108), сприяючи, таким чином, посиленню олігархічних тенденцій серед правлячої еліти.

Негативні наслідки цих прорахунків не змусили на себе довго чекати. До кінця року вже чітко окреслився збройний конфлікт між Запорожжям, козацькою голотою й частиною лівобережної старшини з одного боку та урядом І.Виговського, з другого. Замість того, щоб рішучими діями чи шляхом компромісів погасити "іскру громадянської війни" (109), гетьман обрав найгірший варіант - всупереч договору 1654 р. почав схиляти московський уряд до втручання у внутрішні справи України, настроюючи його проти опозиції. До подібної тактики вдалися і його політичні противники: кошовий Я.Барабаш і полтавський полковник М.Пушкар. Зрозуміло, що Москва не могла упустити чудову нагоду, щоб, граючи на суперечностях між ними, по-перше, послабити державний устрій України і, по-друге, обмежити самостійність функціонування українського уряду, перетворити його у слухняний придаток московської державної бюрократії.

Не в змозі подолати опозицію політичними методами, гетьман на початку 1658 р. уклав договір з Кримом, який вперше в історії козацької держави передбачав використання татарської сили не лише для боротьби з зовнішніми ворогами, але й розправи з внутрішніми противниками (110). За таких обставин послаблюється зовнішньополітична діяльність українського уряду, спрямована на утвердження суверенності України на міжнародній арені та прилучення до неї західного регіону. Укладений восени 1657 р. союзний договір зі Швецією, у якому Карл X зобов'язувався добиватися від Польщі визнання незалежності Української держави й включення до її складу не лише західноукраїнських земель, але й Берестейського й Новгородського воєводств Білорусії до р.Березини та кордонів Пруссії (111) носив формальний характер, оскільки Швеція шукала шляхів до замирення з Польщею. У стосунках з Річчю Посполитою гетьман досяг згоди не вдаватися до ворожих дій і дотримуватися кордону, який для України проходив по р.Случ, для Польщі по р.Горинь (територія між ними залишалася нейтральною). Щоправда, наприкінці 1657 р. литовські підрозділи зайняли Пінськ, який тоді з повітом входив до Української держави (112).

З початку 1658 р. у зовнішній політиці гетьманського уряду з'явилися нові акценти, що могли істотно вплинути на еволюцію національної державної ідеї та привести до кардинальних змін в існуючому державному устрої і характері соціально-економічних відносин. По-перше, намітився його поворот до пошуків порозуміння з польським урядом на основі повернення козацької України до складу Речі Посполитої (113). По-друге, вимальовується важко зрозуміла (хіба що для приховання пропольської орієнтації) запопадливість перед Москвою: протягом лютого-березня І.Виговський погодився на прибуття воевод до найбільших українських міст, передачу їй Бихова і Чаусів, запросив комісарів з військовими підрозділами для складання козацького реєстру, перепису міщан, млинів, оренд тощо (114).

Тим часом конфлікт з Запорожжям і Полтавським полком переріс весною 1658 р. у громадянську війну. В рух прийшли десятки тисяч козаків, селян і міщан центральної і південної частини Лівобережжя, які громили маєтки шляхти і козацької старшини, розправлялися з їх власниками, орендарями, збирачами податків. У ролі політичного керівника виступало Запорожжя, яке під прапором захисту козацьких прав і вільностей від "ляха" гетьмана домагалось скликання чорної ради. Одним з претендентів на булаву виступав кошовий Я.Барабаш, обраний на незнану досі посаду "кошового гетьмана" (115). Так вперше після 1648 р. Січ перетворилася у серйозну політичну силу. В історіографії уже висловлювалось міркування, що вона стає осередком "радикальних елементів", демократичної опозиції, виразником інтересів "черні" (116). Погоджуючись у принципі з подібною оцінкою, все ж відзначимо, що далеко не завжди політика Коша спрямовувалася на стабілізацію політичної ситуації, консолідацію суспільства і зміцнення держави. З дальшим розгортанням громадянської війни й зв'язаного з нею процесу люмпенізації суспільства у менталітеті "черні" домінуючими стають настрої та програмні вимоги охлократичного характеру. Зрозуміло, що будучи резонатором цих настроїв, Січ з кінця 50-х років XVII ст. до середини 70-х років досить часто сама виступала не в унісон жержавницьким устремлінням українських гетьманів. І, по-друге, запорозька старшина далеко не завжди керувалася інтересами незаможного козацтва, а прикриваючись демагогічними гаслами їх захисту, використовувала козацьку масу для досягнення своїх політичних планів. А вони часто

полягали у претензіях на провідну роль у політичному житті України, прагненні добитися для Запорозжя державної автономії. В силу названих факторів Запорозжя часто відіграло негативну роль у боротьбі Української держави за суверенітет й територіальну цілісність. Воно періодично використовувалося урядами Росії, Польщі і Кримського ханства як таран для руйнування підвалин національної держави, дестабілізації її внутрішньополітичного становища (117).

Заручившись підтримкою татар, І.Виговський виступив проти повстанців, основні сили яких зосередилися в околицях Полтави. У запеклому бою 31 травня 1658 р. вони зазнали поразки (полягло близько 15 тис. осіб). Захоплений у полон М.Пушкар був негайно страчений. Наступного дня гетьман зайняв Полтаву і наказав козаків "всех вырубить, а жен и детей и мещан и мужиков всех отдал татарам". Саме місто було дощенту зруйноване. Він дозволив татарам грабувати міста й села, брати ясир на території по м.Лубни і р.Сулу. Щоб довершити розгром опозиції, розпорядився стратити групу полковників і сотників, чим "у людех учинил страх великий". У цілому ж каральна експедиція коштувала життя й волі близько 50 тис. осіб (118). Розправи гетьмана над мирним населенням викликали глибоке обурення серед мешканців Лівобережжя, сприяли росту серед них промосковських настроїв і симпатій.

Тим часом переговори гетьманського уряду з Польщею вступають у завершальний етап. 6 вересня неподалік Гадяча скликається козацька рада для укладення договору. Козаки домагалися створення удільного Руського князівства в складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воєводств, Пінського і Мстиславського повітів Литовського князівства; ліквідації унії, повернення православної церкви відібраних храмів, монастирів і володінь. Польська комісія, очолювана С.Беневським, погоджувалася на створення Руського князівства у складі лише Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Нарешті рада прийняла польські пропозиції й угода була укладена (119). Щодо свого правового оформлення, то вона характеризується відсутністю чіткої фіксації волевиявлення обох сторін (існує кілька автентичних варіантів трактату з певними відмінностями у змісті й підписами лише гетьмана), що створює враження її прелімінарності (120).

Нагадаємо основні положення змісту угоди, що дозволить точніше визначити її місце в розвитку національної державної ідеї. У політичному відношенні козацька Україна в особі Руського князівства поверталася на правах автономії до складу Речі Посполитої. Його очолював гетьман, який одночасно виступав київським воєводою і першим сенатором. Влада гетьмана була пожиттєвою, а після його смерті українські стани мали право обрати чотири претенденти, з яких король і призначав руського гетьмана. На польський зразок утверджувалися уряди й посади канцлера, маршалка, підскарбія, воєвод, каштелянів тощо, відновлювався старий адміністративно-територіальний поділ. В одному з варіантів зазначалося, що у Київському воєводстві сенаторські посади могла обіймати лише православна шляхта, а у двох інших - поперемінно: православна й католицька. В іншому - в усіх трьох воєводствах їх мала займати лише православна шляхта. Руське князівство повністю позбавлялося такої важливої ознаки державного суверенітету, як права на міжнародні відносини з іншими країнами. Фактично воно втрачало самостійний центральний законодавчий орган, бо мало керуватися рішеннями польського сейму та короля. Збройні сили склалися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців. В одному з варіантів міститься застереження, що у випадку війни Речі Посполитої з Росією участь у ній князівства Руського не обов'язкова.

У соціально-економічному аспекті зміст угоди передбачав відновлення існуючих до національної революції феодального землеволодіння, форм визиску трудящих, повернення до маєтків польських і українських панів. Козакам, "як людям рицарським", підтверджувалися всі права і вільності, вони звільнялися від сплати податків і виконання повинностей, підлягали гетьманській юрисдикції. За клопотанням гетьмана по 100 козаків з кожного полку могли одержати шляхетство. Але місце їх проживання обмежувалося традиційною козацькою територією, що визначилася ще до 1648 р. Для виготовлення грошей з зображенням королівської особи князівство могло відкрити свою карбівню.

У релігійно-культурній сфері визнавалася свобода православно-го віросповідання, відновлювалися права православної церкви на усіх українських землях (куди "сягає мова народу руського"). Католицьке віросповідання на території Руського князівства отримувало рівні права з православним. Щодо унії, то в одному варіанті

договору передбачалося її збереження, в іншому - вона підлягала ліквідації не лише в Україні, але й у Литві та Польщі. Дозволялося відкриття двох академій (з такими ж правами, як і Краківська академія) і без обмежень середніх шкіл та друкарень (121).

Наступні події зв'язані з ратифікацією договору засвідчують прагнення польської сторони будь-що не допустити поступок у справі зміцнення державних прав козацької України. Вже, очевидно, наступного дня після укладення угоди польські комісари домоглися від І.Виговського згоди на скорочення чисельності козацького війська до 30 тис. осіб і виведення українських залог з межиріччя Случі й Горині (122). Пізніше гетьман і його однодумці прийшли до переконання про необхідність домагатися від Польщі розширення прав Руського князівства. У березні 1659 р. до Варшави виїхало посольство з новими "пунктами" щодо розширення автономії України. Вони передбачали прилучення до Великого князівства Руського Волинського, Подільського і Руського воєводств; на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств всі посади за призначенням канцелярії князівства мала займати православна шляхта, а у Волинському, Подільському і Руському воєводствах - поперемінно православна й католицька; скасування наданих без згоди гетьмана володінь та урядів; обмеження прав князів; встановлення козацького реєстру у 60 тис. осіб, причому козаки могли проживати на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств; негайне скасування унії на території Речі Посполитої й повернення православним відібраних у них кафедр, ігуменств, монастирів, церков, шпиталів і семінарій; заборону діяльності єзуїтів у Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах. Звертає на себе увагу спроба І.Виговського (як у свій час Б.Хмельницького) запровадити принцип спадковості гетьманської влади. Так, він домагався права "війни", а також спадкового переходу влади після його смерті "без жодних виборів" до рідного брата Данила /інший брат Костянтин мав право одержати польне гетьманство, щоб "на Україні не доходило до вибуху заворушення"/ (123).

Як і слід було сподіватися, польський уряд рішуче відхилив привезені "пункти". І.Виговський пішов на поступки і у травні сейм затвердив договір у найневигоднішому для України варіанті. Територія князівства обмежувалася Брацлавським, Київським і Чернігівським воєводствами, чисельність козаків встановлювалася у 30 тис. осіб, унія залишалася, православні могли обіймати посади

лише в Київському воєводстві, а у Брацлавському і Чернігівському поперемінно з католиками. У тексті договору було відсутнє застереження, що козацькій Україні не обов'язково брати участь у війні з Москвою (124).

Отже, зміст договору дає підстави висловити такі міркування:

1. Впадає у вічі невизначеність політичного устрою. Козацька Україна проголошувалася князівством, але при цьому не мала свого князя (?!), оскільки його очолював гетьман, який одночасно був київським воєводою і сенатором Польщі. Безперечно, ця спроба І.Виговського, очевидно, не без впливу Ю.Немирича, витворити політичний устрій України на основі механічного з'єднання окремих державних інституцій гетьманату і польського королівства була невдалою і не життєздатною. Не без підстав Ю.Хмельницький іронізував з наміру І.Виговського бути одночасно в особі запорозького гетьмана, київського воєводи та руського князя (125);

2. Договір юридично узаконював розподіл українських земель на дві частини й унеможлилював їх об'єднання у межах суверенної національної держави (проголошувалася єдність і неподільність Речі Посполитої).

3. Зазнав істотних змін політичний устрій козацької України й зводилася нанівець її державна автономія. Гетьманський уряд втрачав самостійність у проведенні внутрішньої політики і позбавлявся права самостійності на зовнішньополітичну діяльність; відновлювалася польська форма адміністративно-територіального устрою. Так було знехтовано здобутками національної революції, що "знайшли свій вислів у козацькій устрої" (126);

4. Ліквідувалася витворена модель соціально-економічних відносин, в основі якої лежали козацьке й селянське господарство, що мали тенденцію до еволюції у напрямі господарств фермерського типу. Відбувалось повернення до великого й середнього феодалного землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарства й кріпацтва. На чільне місце в соціальній структурі суспільства знову висувалася шляхта, якій забезпечувалися усі її політичні, економічні та соціальні права (127).

Отже, договір означав, по суті, відмову гетьманського уряду від ідеї створення незалежної соборної Української держави і його перехід на позицію федералізму (128). В силу цього не має підстав перебільшувати значення Гадяцького трактату як пам'ятки української політичної думки. Адже у ньому польська сторона не

погодилася на державну рівноправність України, а дала лише автономію для Наддніпрянщини, усувала все те, що нагадувало б українську державність /І. Крип'якевич слушно назвав договір виправленим виданням Зборівської угоди/ (129).

Пропольська політика І. Виговського, курс на відновлення шляхетських порядків, використання татар у боротьбі з опозицією, військові дії проти Росії посилювали невдоволення козацтва. Особливо сильними антигетьманські настрої виявилися у Лівобережжі, мешканці якої вбачали в особі Виговського винуватця страхітливого спустошення краю. За його власним визнанням, зробленим у листі до короля в кінці 1659 р., козацька сила тепер не страшна, бо в бурі "домової війни" вигинули "найбільші полки: Полтавський з сорока тисячами; Миргородський з тридцятьма тисячами також Прилуцький та Іркліївський шцент знесені. Кропивою поросли міста і села, бо одні на плацу полягли у скількох багатьох битвах, а інші з жінками пішли в Орду" (130). Росія, граючи на ненависті козаків і частини старшини до гетьмана, зуміла заручитися їх підтримкою й отримала можливість встановити протекцію над козацькою Україною. Тому навіть блискуча перемога І. Виговського над московським військом під Конотопом у червні 1659 р. не привела до відновлення його влади над Лівобережжям. У серпні тут спалахнуло повстання проти гетьмана і до кінця вересня більшість лівобережних полковників присягнуло на вірність Москві. Князь О. Трубецькой з військом вступив до Переяслава.

Ситуація стала критичною, коли у серпні почав розгортатися рух проти І. Виговського і у Правобережній Україні. За влучним висловом В. Герасимчука, він "за собою не мав нікого, а проти себе всю Україну" (131). Спроби гетьмана втримати кермо влади зазнали невдачі і генеральна рада близько 24 вересня обирає гетьманом Ю. Хмельницького. Так, закінчився крахом новий курс частини української еліти, який показав безперспективність політики ігнорування національних і соціальних завоювань Визвольної війни.

Перед новим урядом стояли надзвичайно складні завдання: припинити громадянську війну, пом'якшити соціальну напруженість, покласти край як охлократичним поривам "черні", так і олігархічній сваволі старшини, запобігти загрозі територіального розпаду козацької України на Лівобережжя, Правобережжя та За-

порожжя, поліпшити функціонування центральних і місцевих органів влади, домогтися повного суверенітету та об'єднання всіх етнічноукраїнських земель у межах національної держави. Але, як показали наступні події, він виявився неспроможним вивести країну з глибокої політичної кризи. І одна з головних причин цієї трагедії полягала у слабкій національній консолідації еліти, перевазі в її менталітеті особистих і групових інтересів над державними, а відтак і нездатності мобілізувати суспільство для розбудови держави. Вкрай негативну роль зіграв також низький рівень політичної самосвідомості власне самого суспільства, в якій ще не встигла утвердитися національна державна ідея.

Щоправда, уряду доводилося діяти у дуже складній ситуації. На Лівобережжі перебували підрозділи російського війська, які користувалися підтримкою значної частини населення, що не довіряло гетьманській владі і прагнуло знайти свого захисника в особі Москви. За такої обставини продовження війни з Росією одночасно означало б втягнення суспільства у наступний етап громадянської війни. Слід було шукати порозуміння з Москвою. З іншого боку, розрив договору з Варшавою ставив Україну перед загрозою відновлення воєнних дій з Польщею та її союзником Кримським ханством. Шансів на перемогу у цій війні власними силами не було. Тому в принципі приймається вірне рішення діяти обережно, використовуючи суперечності між Росією і Польщею. Як відзначав обозний коронний А.Потоцький у листі до короля (осінь 1659 р.), старшини вважали за оптимальний варіант "не бути ні під в.кор.м., а ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи в.кор.м. царем, а царя в.кор.м." (132).

У першу чергу Ю.Хмельницький вирішив укласти новий договір з Москвою. На скликаній у Жердовій Долині раді було вироблено його статті, спрямовані на збереження суверенітету України на засадах її конфедеративного зв'язку з Росією. Вони передбачали включення до складу Гетьманщини північної Чернігівщини й частини Білорусії; заборону перебування на території України московського війська і воєвод (за винятком Києва); вільного обрання козаками гетьмана єдиного на обидва боки Дніпра; право на міжнародні відносини; участь українського посольства у переговорах Росії з сусідніми країнами у справі укладення нею мирних договорів; гарантії вірності договору шляхом присяги царя та бояр тощо (133). Але О.Трубецької, вдавшись до військового шантажу,

відхилив статті і домігся на скликаній раді 17 жовтня ухвалення нового Переяславського договору, що складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. (українська сторона їх не мала) та додаткових статей. Його зміст істотно змінював характер українсько-російських взаємовідносин. Він переносив їх з площини конфедеративності у площину автономності України в складі Росії. Так, вона позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана; обрана на цю посаду особа повинна була їхати за своїм затвердженням до Москви, де отримувала також булаву і знамено; на обох боках Дніпра мали перебувати по одному судді, осавулу й писарю; гетьман позбавлявся права без ради призначати й звільняти полковників, карати без суду смертю старшин; виступати у похід без царського дозволу; заборонялися стосунки з іншими країнами; російські воеводи отримали право прибути разом з заложками до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава й Умані; київська митрополія підпорядковувалася московському патріархату; українські залоги залишали Білорусію тощо. Звертає на себе увагу умова, що передбачала смертну кару українцям, які б відмовилися присягнути на вірність царю (134).

Зрозуміло, що такі наслідки переговорів з Росією не могли не викликати глибокого розчарування й невдоволення серед козаків і старшин, особливо Правобережжя. Тим більше, що в роботі Переяславської ради не брали участі сім правобережних полковників (чигиринський, білоцерківський, київський, уманський, брацлавський, паволоцький і подільський), за яких "руку приклав" Ю.Хмельницький (135). Це не могло бути простою випадковістю, а засвідчувало їх певну політичну позицію. Укладений договір був наслідком промосковської орієнтації лівобережної старшини і становив собою серйозну політичну помилку гетьманського уряду. Щоб пом'якшити її негативні наслідки Чигиринська старшинська рада у листопаді вирішила послати до Москви посольство домагатися скасування несприятливих для України статей. Однак, місія полковників П.Дорошенка та А.Одинця зазнала невдачі.

Аналіз джерел засвідчує прагнення юного гетьмана домогтися блага своїй Вітчизні, здобути для неї незалежність. Він не був такою жалюгідною постаттю, як традиційно зображує його історіографія. Наприкінці січня 1660 р. у листі до волинського каштеляна, відомого польського політика С.Беневського Ю.Хмельницький підкреслював, що не хоче шукати підтвердження свого

гетьманства ні царськими грамотами, ні королівськими привілеями і конституціями, бо "Війську Запорозькому звично, за своїм уподобанням, й одного дня мати трьох гетьманів". Принагідно він відзначав недопустимість розподілу України по Дніпру, бо "ми без того боку Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона без нас" (136). Намагався повернути до складу держави втрачені землі у Поділлі та Волині. Українські підрозділи взяли в облогу Бар і Меджибіж. Гетьман клопотався перед московським урядом домагатися від Польщі проходження кордону по Прип'яті, Горині, містах Острог, Заслав, Гоща, Меджибіж, Вінниця, Бар, Зіньків, Студениця (137).

Однак, в силу обставин реалізувати ці плани Ю.Хмельницькому не вдалося. 3 лютого 1660 р. польське військо розпочало наступальні операції. Значна частина правобережної старшини виявляла схильність до замирення з Польщею, проти чого виступала лівобережна старшина. Гетьману не лише не вдалося подолати розкол еліти, але досить швидко, внаслідок молодості (мав близько 19 р.), недосвідченості, безвільності, відсутності здібностей самостійного політика, перетворитися в іграшку її протиборствующих угруповань. Вся повнота влади зосереджується в руках старшинської олігархії, угруповання якої, ставши на шлях міжусобної боротьби за утвердження особистих і групових інтересів, ігноруючи розв'язання складних соціальних і політичних проблем й орієнтуючись на зовнішньополітичні сили, вели до катастрофи національну державу.

Суперечності між лівобережним і правобережним козацтвом посилилися в ході воєнної кампанії проти Речі Посполитої восени 1660 р. Внаслідок прорахунків командуючого російської армії київського воеводи В.Шереметева та гетьманського уряду, українська армія виявилася розділеною на дві частини за територіальною ознакою: лівобережні полки під керівництвом наказного гетьмана Т.Цицюри знаходилися разом з росіянами, а правобережні, очолювані Ю.Хмельницьким, склали окрему армію. Скористувавшись цим, польське командування не допустило їх об'єднання, рішучими діями змусило під Чудновим капітулювати В.Шереметева й домоглося (не без сприяння старшини) укладення з Ю.Хмельницьким 7 жовтня договору з Польщею, який передбачав повернення козацької України до складу Речі Посполитої на

умовах Гадяцького договору /за винятком статті про утворення князівства Руського/ (138).

Політична ситуація, яка склалася приховувала серйозну небезпеку нового спалаху громадянської війни, бо, по-перше, основна маса козацтва й старшини Лівобережної України виступила проти укладеного договору й почала відмовлятися визнавати владу Ю.Хмельницького (139); по-друге, розташування у Правобережній Україні на постій польських підрозділів і повернення до маєтків шляхти викликало у її населення невдоволення політикою гетьманського уряду. Не можна сказати, що гетьман і тверезо мислячі українські політики не розуміли серйозності становища. Так, усвідомлюючи свою безпорадність, Ю.Хмельницький виявляв готовність покласти булаву, але Корсунська рада у листопаді 1660 р. підтвердила його гетьманські повноваження (140). Наприкінці 1660 - початку 1661 р. ним було зроблено спробу відновити свою владу у Лівобережній Україні. У стосунках з Польщею намагався відстояти як права козацької України, так і релігійні інтереси всього українського народу. Весною 1661 р. до Варшави виїхало посольство домагатися гарантії непорушності прав православної віри і церкви; ліквідації унії; гарантії свобод і вільностей "народу руському"; збільшення чисельності козацького реєстру до 70 тис. осіб; права козакам мешкати у королівських і шляхетських маєтностях Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств; права участі у виборах короля; заняття посад у козацькій Україні лише православною шляхтою та ін. (141)

Тим часом посилювались сепаратистські устремління лівобережної старшини, реалізація яких вела до розпаду Української держави. Так, у квітні 1661 р. наказний гетьман Я.Сомко, плекаючи надію на успіх, скликав неподалік Ніжина раду для обрання гетьмана. Хоча ця спроба зазнала невдачі, (142) шлях до булави у Лівобережній Україні було відкрито і до неї відразу ж потягнулося кілька рук. Восени спритний демагог, вправний промовець і безпринципний кар'єрист І.Брюховецький домігся проголошення своєї особи запорозьким гетьманом (143) й активно включився у боротьбу за булаву у Лівобережжі. Особливої гостроти вона набрала після чергової невдачі Ю.Хмельницького в кінці року відновити тут свою владу. Основними претендентами виступали Я.Сомко, І.Брюховецький та ніжинський полковник В.Золотаренко. Далеко не конструктивну роль у цих подіях відігравали представники вищого

православного духовенства. Замість того, щоб сприяти об'єднанню на платформі загальнонаціональних інтересів всього суспільства, вони часто виконували роль каталізатора, що розпалював групові та міжстанові конфлікти. Підтримка одних гетьманів всупереч іншим стає чи не нормою поведінки багатьох ієрархів (характерна у цьому відношенні діяльність ніжинського протопопа М.Филимоновича, а згодом мстиславського і оршанського єпископа Мефодія).

Внутрішньополітична обстановка в Українській державі ускладнювалася наростанням суперечностей між заможним козацтвом і старшиною з одного боку і козацькими низами, селянами і міщанами, з другого. І це не випадково. Джерела засвідчують величезні зловживання й здириства старшин, внаслідок яких становище основної маси селянства помітно погіршилося: "в Царегороді под бусурманом крестьянам такой тягости не наложено" (144). Київський полковник В.Дворецький визнавав, що Я.Сомко, В.Золотаренко й інші "драли по местам и селам убогих людей незносними податками" (145). Нестримну жадобу старшин до наживи та її корумпованість відзначав С.Величко: "задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилував би..." (146). І.Брюховецький вирішив використати ріст невдоволення козацтва політикою старшин у своїх інтересах, тому розпочав кампанію різкої критики дій своїх основних конкурентів у боротьбі за булаву. В очах козацької сіроми вона створювала йому авторитет найрішучішого борця за козацькі права й вільності. Принагідно нагадаємо, що на відміну від Я.Сомко, який плекав надію звільнитися від московської залежності /"ис холопства свободитца и жить по своим нр(а)вам" (147) /, запорозький гетьман виступав прихильником московської орієнтації. Він висловлювався за ліквідацію гетьманату й створення Українського князівства на чолі з царевичем Федором (148).

У квітні 1662 р. Я.Сомко на скликаній у м.Козелець старшинській раді домігся проголошення себе "полным гетманом", але побув ним лише місяць, бо Москва, шукаючи собі надійнішого васала, не визнала законність цієї акції (149). Вона почала схилитися до підтримки ідеї скликання чорної ради для обрання гетьмана. Остаточо розчарувавшись у владі, Ю.Хмельницький зрікся булави й став ченцем Ірденського монастиря (початок 1663 р.) Гетьманом обирається досвідчений і честолюбивий політик П.Тетеря (150). Зміна гетьмана не сприяла виходу Української держави

з кризи і не запобігла її розпаду. Московський уряд, шукаючи шляхів замирення з Польщею, почав виявляти готовність уступити їй Правобережну Україну (151). Чи не тому у березні 1663 р. дав згоду на скликання у червні чорної ради й відправив для організації її проведення князя Д.Велико-Гагіна з 7-8 тис. ратних людей? І на раді 17-18 червня під Ніжином більшість козацтва виступила проти старшини й обрала гетьманом І.Брюховецького. Його суперники були ув'язнені і згодом страчені (151). Так було зроблено надзвичайно згубний крок, який по-перше, породив проблему територіальної цілісності Української держави; по-друге, витворив причину перманентної політичної і міжособної боротьби; по-третє, полегшив реалізацію планів поділу України між Росією і Річчю Посполитою.

У Правобережній Україні швидко росло невдоволення реставрацією польсько-шляхетських порядків, свавіллям жовнірів, ігноруванням Варшавою взятих на себе зобов'язань, передбачених Чуднівським договором. Ще у лютому 1662 р. сейм ліквідував права козаків, отримані раніше на шляхетські володіння і почав повертати усі маєтності колишнім власникам. На початку квітня цього ж року Ю.Хмельницький на вимогу короля був змушений дозволити шляхті й урядовцям повертатися до маєтків (153). Щоб дещо зняти напруженість, П.Тетеря відправив до Варшави посольство добиватися збереження вільностей Війська Запорозького, повернення православним захоплених унітами церковів і монастирів, припинення знущань над православним духовенством та ін. Але ці заходи не могли розв'язати проблеми і у травні 1663 р. спалахнуло велике повстання проти шляхти у Павлоччі та його околицях на чолі з колишнім полковником І.Попенком. Його придушення не привело до покращення політичної ситуації у Правобережжі (154).

Правобережний гетьман підтримав наміри Яна Казимира розпочати воєнні дії проти Москви, сподіваючись у випадку перемоги поширити свою владу на Лівобережжя. У листопаді 1663 р. 40 тис. польська армія і правобережні козацькі полки вторглися у Лівобережжя. Оскільки перспектива відновлення польсько-шляхетських порядків не влаштовувала переважну більшість її населення, то воно зі зброєю в руках виступило проти ворогів. Їх самовіддана боротьба зірвала наступ військ польського короля і у лютому 1664 р. він вирішив відмовитися від реалізації запланованої акції й відступити. У цей час серед частини правобережної старшини,

підтриманої І.Виговським, Ю.Хмельницьким і київським митрополитом І.Тукальським, визрів план зміщення П.Тетері. Хоча цей задум був викритий, а його ініціатори покарані, у лютому 1664 р. на території Правобережжя спалахнуло народне повстання, що тривало до осені 1665 р. Воно носило антипольську й антифеодальну спрямованість. Його сильні сторони полягали у масовому характері, самовідданості й героїзмі учасників боротьби, намаганні відновити козацькі порядки, проявах прагнення до єдності козацької України. Разом з тим існувало чимало негативного: згасання ідеї державної самостійності; нездатність створити керівний центр та єдину армію; відмова від участі у боротьбі значної частини заможного козацтва й старшини; міжусобиці й свавілля ватажків, їх отаманська ідеологія; анархія й охлокартія. Все це в комплексі становило найбільшу перешкоду для внутрішньополітичної консолідації Правобережжя. Можна погодитися з думкою Д.Дорошенка, що весною 1665 р. Правобережна Україна перебувала у "стані загальної анархії" (155).

Все ж, незважаючи на глибокі суспільно-політичні суперечності в середовищі панівної еліти з її орієнтацією на різні зовнішні сили і постійне втручання цих сил у внутрішнє життя держави, обидва регіони козацької України зв'язували в один державний організм політичні, етнокультурні, конфесійні та економічні фактори. Ще не була втрачена перспектива об'єднання обох частин під однією гетьманською булавою. І яскравим представником ідеї сильної, самостійної, незалежної України виступив правобережний гетьман Петро Дорошенко. Його прихід до влади (серпень 1665 р.) означав появу на політичному горизонті людини, яка поставила основним завданням свого життя (як у свій час Б.Хмельницький) об'єднання у традиційних етнографічних межах всіх українських земель. Орієнтація гетьмана на Польщу, а пізніше на Туреччину і водночас спроби налагодити контакти з Москвою були лише допоміжними засобами у справі реалізації основних засад державного будівництва. При цьому він не вагався вживати усіх засобів, які лише були йому доступні, і не зупинявся при досягненні мети ні перед жодними жертвами (156).

П.Дорошенку доводилося діяти у надзвичайно складній ситуації. Правобережна Україна була страшенно спустошена (втрати населення сягали, очевидно, близько 65-70%), серйозно підірвані державотворчі потенційні можливості її еліти, поглиблювався роз-

кол суспільства, намітилось дальше загострення міжнародної обстановки. Підписаний І.Брюховецьким Московський договір (жовтень 1665 р.) суттєво обмежував суверенні права Гетьманщини. В Андрусові продовжувалися переговори між Росією і Річчю Посполитою, які все більше схилялися до ідеї поділу козацької України. Тому правобічному гетьману доводилося діяти дуже обережно, щоб підготувати умови для об'єднання України. Так, у лютому 1666 р. він відправив до Варшави посольство домагатися відновлення Зборівського договору, виведення польських підрозділів, замирення з Лівобережжям та ін. (157) 3 квітня розпочав агітацію у лівобережних полках для проведення генеральної ради з метою обрання єдиного гетьмана. Коли в липні на Переяславщині спалахнуло велике повстання проти І.Брюховецького і росіян, надав повстанцям допомогу. Довідавшись про зміст переговорів в Андрусові, П.Дорошенко почав схилятися до думки, що спершу слід при допомозі татар домогтися незалежності від Польщі, а потім у союзі із Кримом чи навіть Портою приступити до об'єднання України (158).

Ситуація різко погіршилася після укладення у січні 1667 р. Андрусівського договору між Росією і Річчю Посполитою про перемир'я на 13,5 років. Територія козацької України розподілялася на три частини: Лівобережжя закріплювалося за Москвою, Правобережжя за Польщею, а Запорожжя потрапляло під спільне управління. Цей договір став великою трагедією для українського народу, бо створював практично непереборні труднощі на шляху до політичної консолідації українських земель у межах соборної держави. Тепер українське територіальне питання набуває міжнародного характеру. Мова вже йшла не лише про подолання географічних рубежів або з'ясування взаємин всередині панівної еліти, в справа торкалася інтересів таких держав як Росія і Польща. Проте, і за цих несприятливих умов П.Дорошенко зробив ряд кроків у плані реалізації політичних задумів. Він підготував й провів восени похід на західноукраїнські землі з тим, щоб включити їх до складу козацької держави. Щоправда, добитися цього не вдалося, бо харківський полковник І.Сірко і кошовий І.Рог напали на Крим і союзник гетьмана калга-султан Крим-Гірей пішов на замирення з командуванням польської армії.

Прямуючи до мети, П.Дорошенко наприкінці 1667 р. погодився на переговори з представниками московського уряду. Вони

засвідчили його прагнення позбутися присутності у Лівобережжі царських воєвод, повернення у повному обсязі прав і вільностей Війську Запорозькому, домогтися возз'єднання у межах єдиної держави всіх етнічноукраїнських земель по Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир (159). Не відкидав можливості прийняття турецької протекції. На початку 1668 р. старшинська рада ухвалила, "что по обе стороны Днепра жителем быть в соединении и жить бы особно и давать дань Турскому царю и Крымскому хану, также как Волоской князь платит..." (160) Йому вдалося схилити на свій бік І.Брюховецького, який у лютому 1668 р. закликав населення Лівобережної України піднятися на боротьбу проти московської неволі, за єдність козацької України (161). До березня її більша частина була звільнена від російських залог. У червні П.Дорошенко здійснив похід у Лівобережну Україну, в результаті якого, після вбивства козаками І.Брюховецького, був проголошений гетьманом об'єднаної України (162). Здавалося, що його заповітна мрія близька до реалізації. Але розвиток подій показав, що це далеко не так. Виступ проти нього у серпні запорозького писаря П.Суховія (підтриманого Запорожжям та Кримом) і перехід восени на бік Москви наказного гетьмана Д.Многогрішного (обраного в грудні сіверським гетьманом) означали невдачу задумів гетьмана.

І все ж, політична лінія П.Дорошенка була життєздатною і користувалася підтримкою більшості козацтва. В нових умовах він наважується на докорінну зміну політичної орієнтації. У серпні 1668 р. робить далеко не випадковий крок у напрямі зближення з Туреччиною, посольство якої запропонувало у цей час прийняти підданство султана на умовах "удільності" /тобто, як Кримське ханство/ (163). До Стамбула було послано посольство з проектом договору, який складався з 17 статей. Їх аналіз промовляє, що гетьман прагнув забезпечити єдність українських земель від р.Вісли і міст Перемишля й Самбору до Севська і Путивля у межах національної держави. Інші пункти передбачали гарантію забезпечення національно-політичних й релігійних прав України. Очевидно, турецький уряд погодився схвалити основні з них і Корсунська рада у березні 1669 р. дала згоду на прийняття турецького протекторату, хоча відмовила у принесенні присяги султану. Вона підтвердила гетьманство П.Дорошенка по обидва боки Дніпра й визнала пожиттєвість (можливо, спадковість) його влади (164).

Джерела свідчать про наміри П.Дорошенка уникнути боротьби з Лівобережжям і знайти порозуміння з Д.Многогрішним. Він звертав увагу гетьмана на необхідність залишатися "в братерському союзі", бо коли "будуть всі разом як раніше в згоді і братерстві жити, то всяка справа міцніше і статечніше уґрунтована буде, і жоден ворог, ховай Боже, не здолає подужати і не ми самі добре дознали, що нам в останні роки наше роздвоєння принесло: неприятелям нашим користь, а нашій змученій Отчизні непересталну згубу". У своїх листах з біллу у серці писав про руйнування Гетьманщини ("азали не бачимо обоих сторон страшную пустыню"), практику заслання Москвою синів України до Сибіру, пропонував скликати старшинську раду всієї України для розв'язання проблем захисту її інтересів, закликав дбати "о целости страны и людей" (165).

П.Дорошенко продовжував підтримувати зв'язки як з Польщею, так і з Росією. Але це не була безпринципність у діях гетьмана, як може здатися на перший погляд. Навпаки, у взаєминах з обома сусідами дотримувався послідовної лінії на відновлення цілісності Української держави. Не випадково під час переговорів з польським урядом весною і влітку 1670 р. з приводу проведення Острозької комісії він сформував програму, що передбачала розширення територіальних меж держави до р.Горинь. Восени поставив вимогу включення до складу козацької України Пінського, Мозирського і Річицького повітів. Не менш важливе значення мали статті, що торкалися прерогативи державного будівництва, конфесійного, культурно-освітнього та господарського характеру (свобода православної віри, знищення унії, заснування академій, шкіл, друкарень, амністія учасникам боротьби та ін.) Порушував питання створення українського патріархату (166). У листі до підканцлера А.Ольшевського гетьман обурювався тим фактом, що в урядових документах згадується лише Польща і Литва, а "Русь викидають за плот". Адже хіба справедливо, запитував він, називати короля "князем руським", а саме Руське князівство не згадувати? (167)

Державотворча діяльність П.Дорошенка непокоїла правлячі кола Речі Посполитої. А.Ольшевський обурювався тим, що гетьман хоче "народ руський і провінцію Руську зробити самостійною і незалежною". Король М.Вишневецький в одному з листів констатував: "Дорошенко не бажає, щоб польські дворяни вступали у свої

спадкові маєтки, а бажає, щоб Україна була незалежною під його верховним управлінням". У написаній після укладення Острозької угоди з посольством М.Ханенка "Реляції" підкреслювався намір гетьмана "здобути собі титул господаря або удільного князя й володіти Україною", кордон якої з Річчю Посполитою мав проходити від "Кракова, як ріка Вислок впадає в Вислу, од Казімежа, взявши через Литву аж по Білу Русь, до Жмуді, взявши до Смоленська цим боком Дніпра..." (168) Зрозуміло, що польський уряд відхилив пропозиції гетьмана і рішуче висловився проти підтвердження умов Гадяцького договору. Варшава прагнула не допустити виділення козацької України в окрему державно-територіальну автономію, побоюючись виникнення "Князівства Руського". У листі до запорожців (1671 р.) польський король писав, що не дозволить, щоб "Україна мала бути відлучена від Корони Польської" (169).

Історикам ще слід до кінця в'яснити, у якій частині своєї програми щодо об'єднання України П.Дорошенко помилявся, а в якій виявляв реалізм і твердість. На 1671 р. йому вдалося помітно поліпшити внутрішньополітичне становище Правобережної України, зміцнити державні інституції, згуртувати еліту, консолідувати суспільство, в менталітеті якого знову почала утверджуватися національно-державна ідея. Він зумів знайти оптимальний механізм співвідношення своєї гетьманської влади і влади старшинської ради, поклав кінець функціонуванню чорної ради, на його думку, "шкідливої і згубної". Однак, геополітичне становище України залишалось несприятливим. Добре відомо, що кожна з сторін (Росія, Порта і Річ Посполита), як і раніше, прагнула не допустити створення самостійної і незалежної України. Влітку 1672 р. спалахнула війна між Туреччиною і Річчю Посполитою. Правобережна Україна стала ареною жорстоких військових дій, в яких успіх мала Порта. Однак, всупереч сподіванням і надіям, що впливали з українсько-турецького договору 1669 р., П.Дорошенко мало що виграв від цієї перемоги Османської імперії. Під час переговорів з польським посольством великий візир проігнорував прохання українського уряду встановити кордон України по р.Горинь. Згідно укладеного у жовтні 1672 р. Буцацького договору, за Україною визнавалися традиційні межі козацької території "у старих кордонах". Натомість Подільське воєводство "у своїх давніх кордонах" відходило до володінь Порти (170). Отже, у 1672 р. Україна була ще раз поділена, але тепер уже між Річчю Посполитою і

Туреччиною. Плани П.Дорошенка вкотре зазнали невдачі, яку гетьман надзвичайно важко й глибоко пережив.

У наступні роки в умовах продовження війни між Портою з одного боку, Польщею і Росією, з другого, що велася на території України, П.Дорошенко продовжував боротися за реалізацію своєї програми. У переговорах з Польщею у 1673-1675 рр. він домагався відновлення умов Гадяцького договору для єдиної козацької України, включаючи Лівобережжя (171). У відносинах з Росією висловлював згоду на прийняття її протекторату, але за умови визнання влади одного гетьмана на обох берегах Дніпра; присяги царя щодо збереження вільностей війська Запорозького; встановлення кордону між Україною і Річчю Посполитою; направлення на допомогу Україні для боротьби з Портою сильної армії; дозволу українському уряду створити 40 тис. військо з найманих козаків тощо (172). Оскільки Москва і Варшава відмовилися прийняти українські пропозиції, переговори з ними завершилися безрезультатно. Нарешті поставлений у безвихідне становище П.Дорошенко у вересні 1676 р. змушений був скласти гетьманські повноваження і здатися Росії. Так завершилася політична кар'єра невтомного борця за самостійну соборну Українську державу. По-суті, 1676 р. становить і нижню рубіжну дату Визвольної війни українського народу, якому так і не вдалося створити національної держави, до складу якої б увійшли всі етнічні землі. Відтак розпочався відлік часу нової сторінки української історії.

Разом з тим слід відзначити, що козацьку Україну, як єдину політичну структуру розглядав не лише П.Дорошенко. Історики недооцінюють у цьому плані діяльність лівобережних гетьманів Д.Многогрішного та І.Самойловича. Як правило, вони наголошують на соціальному аспекті їх політики, говорять про промосковські орієнтири тощо. Але це лише один зріз політичних портретів гетьманів. Іншою, не менш важливою лінією їх діяльності, були плани об'єднання українських земель під одною гетьманською булавою. Відомо, що Д.Многогрішний зробив чимало для зміцнення гетьманської влади у Лівобережжі, домігся припинення тут "Руїни", добився політичних поступок з боку Москви, сприяв прилученню Києва з округою до Лівобережжя, прагнув приєднати до козацької України Мстиславське воєводство (173).

І.Самойлович (прийшов до влади у 1672 р.) у своїй політиці також часто виходив з інтересів усієї України. Взявши курс на

створення аристократичної держави з міцною гетьманською владою, він рішуче протидіяв спробам Запорозжя здобути політичну окремішність, намагався прилучити під свою булаву Правобережну Україну, не спускав очей з Західної України. Не випадково у листуванні з царем радив йому висунути претензії до Польщі щодо західних земель; "бо вся тогочасна сторона Дніпра, Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, від початку існування тутешніх народів належали до російських (тобто українських - у тогочасній термінології) монархів, і тільки сто років тому, з невеликим лишком, польське королівство ними заволоділо" (174). У зверненні від 31 травня 1686 р. до польського короля підкреслював право Війська Запорозького на Правобережну Україну (що входила до складу Української держави) і просив, щоб "тая земля пустая, яко наша власная, при нас была вечным постановленьем утверждена". 26 серпня у листі до білоцерківського коменданта зауважував, що землями до Дністра і Случі володів П.Дорошенко, тому вони на законних підставах повинні належати Війську Запорозькому, а не Польщі (175). Думки про необхідність об'єднання територій по обидві сторони Дніпра лівобережний гетьман дотримувався до останніх років свого правління, постійно критикував політику Росії і Польщі, спрямовану на збереження розчленованості України: "яко скотину некую имели бы торговати". Однозначною була його реакція на укладення нового московсько-польського договору від 1686 р., за яким Правобережжя залишалося в складі Польщі. І.Самойлович не приховував різкого невдоволення цим актом і заявив, що Військо Запорозьке ніколи не зречеться "свого давнього достоянія" - Правобережної України. "Не так воно станеться, як Москва у своїх мирових умовах з поляками постановила, - зробимо так, як нам треба!" - заявив він (176).

Відомо й те, що І.Самойлович намагався на практиці реалізувати свої наміри. У березні 1674 р. після походу у Правобережжя об'єднаних українсько-російських військ у Переяславі зібралася генеральна рада, яка обрала гетьманом всієї козацької України І.Самойловича. По суті, це означало об'єднання обох частин держави в одну під егідою єдиного правителя. Інша справа, що не забезпечена відповідною військовою підтримкою з боку Росії, ця акція принесла, внаслідок турецько-татарської агресії, нові

страшні страждання й лиха правобережному населенню і в кінцевому рахунку зазнала невдачі.

Таким чином, незважаючи на те, що протягом другої половини 60 - першої половини 70-х років для суспільно-політичного розвитку козацької України були характерні поліцентризм політичної влади і розчленованість її території, все ж продовжувала існувати єдина державна структура України (Гетьманщина). Вона припинила своє існування лише з падінням гетьманства П.Дорошенка. З цього часу Правобережна Україна втратила свої провідні позиції у підтриманні державотворчих процесів на всьому ареалі України. Це обумовлювалося не стільки безталанністю наступників П.Дорошенка, скільки політичним курсом Польщі й Туреччини, жадливим занепадом краю. Спустошливі військові дії, грабежі татар, міжусобиці й громадянська війна знищили сотні населених пунктів, привели до повного запустіння великих територій, тому слушно цей період історії отримав назву "Руїни". Однак, державницькі традиції продовжували залишатися тут досить стійкими. На жаль, їх роль у суспільно-політичному житті Правобережжя недооцінюється дослідниками різних напрямів і шкіл.

Відомо, що готуючись до боротьби з Росією і Польщею, турецький уряд у 1677 р. висунув ідею створення під своєю протекцією Руського князівства. Його володарем проголошується Ю.Хмельницький, який до цього часу знаходився у турецькій неволі. Прибувши в обозі турецького війська у Правобережну Україну, він почав титулуватися як "князь сарматський Малої Росії-України і вождь Війська Запорозького". Гадаємо, не слід давати однозначно негативну оцінку цій спробі безталанного сина України відновити національну державність на Правобережжі. Під час Чигиринських походів 1677-1678 рр. він намагався консолідувати навколо себе рештки правобережного козацтва, порозумітися з Запорожжям. Влітку 1677 р. звернувся з вимогою до польських залог залишити правобережні міста, почав домагатися встановлення кордону з Польщею по р.Случ, сприяв відновленню функціонування полково-сотенного устрою. Поселившись у кінці 1678 р. у Немирові, вживав заходів для колонізації спустошеного краю (177).

Ці кроки Ю.Хмельницького й особливо його звернення до українців за підписом князя Сарматії і Русі непокоїли польський уряд. Відправлене до Стамбула посольство Я.Гнінського мало жадати повернення Польщі Поділля й України, а також добиватися

заборони Ю.Хмельницькому титулуватися князем Сарматії. Є дані, що, очевидно, у 1679 р. польський король Ян Собеський посилав до Ю.Хмельницького львівського єпископа Й.Шумлянського з обіцянками титулу Руського князя, надання Україні в складі Речі Посполитої однакових прав з Польщею і Литвою, визнання прав православної церкви (178). Чим завершилися ці переговори нам невідомо, але знаємо, що спроба Ю.Хмельницького відновити державність виявилася невдалою. У 1681 р. він був позбавлений влади. Можливо його падіння зв'язане з підписанням між Росією і Туреччиною Бахчисарайського договору. Він передбачав встановлення кордону по р.Дніпро; Київ з околицями і Запорожжя відходили до Росії; протягом двадцяти років заборонялося заселяти землі між Дніпром і Цівищенним Бугом; Порта зберігала за собою Подільське воєводство тощо.

Відмовившись від наміру створення у Правобережній Україні васальної держави, Туреччина не хотіла втрачати контролю над Брацлавщиною і Київщиною. Тому ці землі були віддані під управління молдавського господаря Г.Дуке, який титулував себе "господарем земель молдавських і земель українських". Він призначив наказним гетьманом Я.Драгинича. Останній, оселившись у Немирові, почав призначати полковників до колишніх полкових міст і зайнявся активною колонізаційною політикою. Він проголосив "всезагальне право свободи по всій Україні і відновлення козацьких полків". Ці заходи викликали невдоволення у царя і в квітні 1682 р. Федір Олексійович звернувся з грамотою до Г.Дуке, осуджуючи його дії. Лівобережний гетьман І.Самойлович послав військові підрозділи, які розігнали переселенців (170). Влітку 1683 р. на скликаній раді козаки вирішили прогнати Я.Драгинича, й, очевидно, старшим обрали С.Куницького (180). Нова спроба Порти утвердитися в даному регіоні зазнала невдачі.

Інші результати мала політика Польщі. Ян Собеський добре розумів важливість допомоги козацтва у боротьбі проти Порти й Криму, тому прагнув заручитися його підтримкою. У зв'язку з цим змушений був піти на визнання козацьких вільностей та місцевого самоуправління. Ще у листопаді 1674 р. подільський полковник О.Гоголь був призначений гетьманом (наказним). В його відання перейшли Могилівський, Брацлавський, Кальницький і Уманський полки. Польський король, враховуючи, щоб "козаки не думали, що силою зброї володіємо Україною і й.к.м. хоче знищити козацьке

ім'я, на що вони почали дуже (вороже) реагувати", у березні 1675 р. дозволив провести раду, рішення якої обіцяв схвалити (181). Її рішення нам невідоме, але знаємо, що О.Гоголь до кінця 1678 р. залишався наказним гетьманом. Джерела свідчать, що в особі козацтва правлячі кола Речі Посполитої хотіли бачити представника усієї України і за його допомогою поширити вплив на Лівобережжя та Запорозжя. Сейм у 1676 р. ухвалив рішення затримати козаків на службі не лише для їх використання у військових цілях, але "як представників панування Речі Посполитої в Україні" (182). Після укладення у жовтні 1676 р. нового Журавненського договору з Портою (в основному підтверджував зміст Буцацького договору) в руках Польщі залишалися лише Біла Церква й Павлолуч. Тому рада сенату вирішила розташувати на постій чотири козацьких полки у Димерському старостві у Поліссі. Дозволялося виділення козакам землі тут, а також в околицях Білої Церкви й Павлолучі. На початку наступного року сейм вирішив виділити козакам "певні місця в Україні для осідання й мешкання" (183).

Процес становлення козацького землеволодіння й самоуправління відзначався складністю. На жаль, дослідникам дуже мало відомо про внутрішнє життя козацтва Правобережної України в кінці 70-х першої половини 80-х років. Джерела засвідчують, що їх чисельність коливалася у межах кількох тисяч осіб. У соціальному плані козаки були прийшлими людьми, не мали будь-якої осілості. Основним їх ремеслом була війна з турками, татарами, поляками, а то і одновірцями. Безперечно, серед них було багато авантюристів, шукачів пригод, "легкого шматка" хліба. Не можна ігнорувати досить помітного у їх діях грабіжницького моменту. Це все правда, але й правда те, що вони прагнули відродити козацькі традиції суспільно-політичного життя. Без цієї підготовчої роботи навряд чи стали б можливі успіхи у заселенні краю протягом другої половини 80-90-х років й розвитку визвольного руху правобережного козацтва.

Після смерті у кінці 1678 р. О.Гоголя старшим козаків призначається Мирон, який прагнув якомога більше розширити межі території перебування козаків у київському Поліссі. Він прагнув також добитися усунення шляхти з України. В кінці лютого 1682 р. київська шляхта звернулася з проханням до коронного гетьмана позбавити влади Мирона, що і було вчинено (184). Проте, незабаром новий козацький гетьман А.Могила призначає Мирона наказ-

ним гетьманом у Поліссі. Влітку 1684 р. той почав поширювати серед населення чутки, що нібито має королівський універсал, який передбачав утвердження влади запорозького гетьмана до р.Случ, покозачення селян й виведення їх з-під юрисдикції шляхти (185). Подібні дії, звичайно, не могли не принести відповідних успіхів. За визнанням брацлавського підкоморія А.Потоцького, місцеві селяни "збираються охоче на шляхетську кров, говорячи: "коли б можна було вигнати з цих країв панів, усіх ляхів, а насамперед, пана підкоморія київського, то знову було б гаразд" (186).

З кінця 70-х років у Яна Собеського знову з'явилися плани щодо відновлення польської влади у всьому Правобережжі, Запорожжі і навіть Лівобережжі. З цього приводу у 1679 р. вів переговори з кошовим І.Сірком, розробляв проєкт колонізації козаками спустошених районів Правобережжя. У 1682 р. послав до Димєра В.Іскрицького з інструкцією, що передбачала встановлення контактів з лівобережною старшиною з метою їх агітації щодо повернення Лівобережжя до складу Речі Посполитої (187). Усунення з Правобережжя Я.Драгинича відбулося також, очевидно, не без сприяння Польщі. С.Куницький швидко отримав від короля гетьманський титул, зібрав чимало козаків і у жовтні розпочав похід до Немирова, звідкіля завчасно втік Я.Драгинич. Тут зайнявся формуванням козацьких полків і в кінці 1683 - на початку 1684 рр. здійснив успішний похід проти татар і турок у Молдавію і Буджацькі степи. Після повернення з нього не зумів порозумітися з козаками і весною 1684 р. був ними убитий. Гетьманом стає А.Могила, який відіграв помітну роль у боротьбі з турками й колонізації Поділля. Принагідно зазначимо, що антитурецька боротьба козаків знайшла підтримку з боку римського папи, який виділив їм значні кошти. У кінці квітня 1684 р. до Немирова прибув посол Інокентія XI Ф.Бонесана і після переговорів з ним А.Могила звернувся з листом до папи, висловлюючись за боротьбу проти "ворогів Хреста святого". Відомо також, що козаки взяли участь у складі армії Яна Собеського в боях під Віднем, Парканами, Стригомом. Пізніше вони проводили успішні операції у Подільській землі, разом з польськими підрозділами тримали в облозі турецьку залогоу в Кам'янці-Подільському (188).

Складні обставини боротьби з Портою, боязнь поширення влади І.Самойловича на Правобережну Україну змусили Яна Собеського піти на дозвіл козакам заселяти територію козацької України.

Відповідний універсал короля (1684 р.) і сеймова конституція (1685 р.), за якими за козаками затверджувалися вільності, свободи і привілеї, а також дозволялося заселяти землі між Тясмином, Тікічем і територією київського Полісся /цікаво, що це була територія колишніх Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Білоцерківського і Кальницького полків/ (189), відкрили широкі можливості для переселення сюди різних категорій населення й започаткували новий етап не лише у колонізаційному освоєнні краю, але й відродженню тут державницьких інституцій. Процес заселення цих земель і створення полків взяли під свій контроль старі заслужені козаки. С.Палій і його сподвижники (полковники З.Іскра, Самусь, Абазин) зуміли поєднати традиційні та нові методи, що забезпечувало успіх у їх господарській і політичній діяльності. На відміну від своїх попередників, що опиралися, як правило, на військовий, авантюрний елемент, вони надавали перевагу осілому, землеробському населенню. Декларовані пільги привертали сюди мешканців Лівобережжя, переселенців з інших районів Правобережжя, Галичини, вихідців з Білорусії і Молдавії.

У літературі вже досліджувався процес заселення правобережних земель та розгортання тут визвольної боротьби козацтва (190), тому звернемо увагу на той аспект проблеми, який характеризує відродження традицій суспільно-політичного життя Української держави. Зазначимо, що організаційне оформлення визвольного руху у вигляді дій козацьких полків було історично обумовленим. Козацький устрій в уявленнях місцевої людності становив собою оптимальну форму суспільної організації. Крім того, слід враховувати і реалії тогочасної дійсності, зокрема, існування на Лівобережжі полкового військово-адміністративного устрою, життєздатність якого була доведена у попередній час. Очолював козацьку адміністрацію наказний гетьман (до літа 1689 р. А.Могила, потім Гришко, згодом Самусь). На території полків влада знаходилася в руках полковників, сотників й інших представників адміністрації. На місцях поширювалася чинність норм звичаєвого та козацького права. У містах і селах створювалися органи козацького самоврядування.

С.Палій та його соратники територію зайняту козацькими полками (з центрами у Брацлаві, Немирові, Корсуні, Фастові, Богуславі) вважали, по суті, окремим політичним об'єднанням,

фактично незалежним від королівської адміністрації. Протягом 90-х років йшов неухильний процес відродження державності козацької України, що не могло пройти повз уваги сучасників. Уже у травні 1688 р. київська шляхта в інструкції на сейм підкреслювала бажання козаків встановити кордон по р.Случ (традиційний кордон Української держави) на Волині і р.Ушу у Литовському князівстві. У 1692 р. вона знову звертала увагу на сейм на прагнення С.Палія та козаків створити, згідно Гадяцьких пактів "якусь монархію аж по Случ" (191). У цьому ж році шляхта Овруцького і Житомирського повітів скаржилася на дії козаків, які утискують шляхту на території до рік Словечна і Случ. Покозачені мешканці Полісся погрожували "за Віслу прогнати ляхів, щоб тут і ноги їх не залишилося" (192). Посланці лівобережного гетьмана І.Мазепи, які їздили до коронного гетьмана, у вересні 1690 р. у своїх записах зафіксували: "Сумнение есть в короне польской о Палею, тож он чином Хмельницького в Полше мыслит побывать и о нем такой слух на Воляни и на Полесье носится" (193). Через рік польський регіментар С.Дружкевич попереджав короля, що С.Палій "формує собі "удільну провінцію", зміцнює Фастів, будує фортеці, звідусіль збирає людність і претендує на землю по саму Случ" (194). На початку 1698 р. коронний гетьман С.Яблоновський у листі до Фастівського полковника висловив різке невдоволення тим, що "аж до Случі узурпуєте собі становиська, при важких і незносних обтяженнях шляхетських маєтків" (195). Таким чином, В.Антонович мав рацію, коли зауважував, що С.Палій хотів вигнати шляхту з території від Дністра й Случі до Дніпра і наділити всіх її мешканців козацькими правами (196).

Поверненням до козацьких державних інституцій не обмежувалася діяльність С.Палія. Його перебування у свій час у таборі прибічників П.Дорошенка (197) не могло не накласти відповідного карбу на погляди і світогляд полковника. Він розглядав Правобережну Україну як складову частину Гетьманщини, а не Польщі. У кінці 1691 р. С.Палій заявив польським посланцям, що до Гетьманщини рано чи пізно буде належати земля аж по р.Случ (198). У наступному році у переговорах з послами С.Дружкевича, за свідченням останнього, "отказал королевскому величеству подданство, назвался полковником Белоцерковским от царского величества, войною грозя, явно, говоря, что тебе назначена земля по самой Случ в государстве королевского величества..." (199). І.Ма-

зепу у лютому 1694 р. повідомляв Москву про політичне кредо полковника: "Все при нем будучие полчане...зная неудобноносимое ляцкое иго и великие народу російского (українського. - Авт.) мучение, никогда на то соизволити не хотят, дабы имела владети Польская держава" (200).

Тому не викликає особливого здивування той факт, що вже у 1688-1689 рр. С.Палій двічі звертався до московського уряду з проханням прийняти під свій протекторат (201). На практиці це означало б об'єднання Лівобережної і Правобережної України під булавою одного правителя (гетьмана). Характерно, що ця ідея, нереалізована в силу політичної кон'юктури (202) наприкінці XVII ст., не втратила свого значення для С.Палія та його соратників і у наступний час. Особливо вона актуалізувалася після укладення Карловицького польсько-турецького договору (передбачав повернення усієї Правобережної України до складу Речі Посполитої) та ухвали Варшавським паціфікаційним сеймом (1699 р.) постанови про "Знесення козащини у Київському і Брацлавському воеводствах". Згідно останньої передбачалася ліквідація козацьких полків і козацького стану у Правобережній Україні (203). С.Палій та інші полковники разом з козаками виступили на захист завоювань. На претензії єзуїтів київського єпископства про повернення Фастова С.Палій відповів, що "поселився на вільній Україні і Речі Посполитій немає ніяких справ до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися, як справжній козак і гетьман козацького народу" (204).

Розпочавши у 1701 р. відкриту боротьбу проти Польщі, правобережне козацтво сподівалося, безперечно, на допомогу Росії та лівобережного гетьмана І.Мазепи (прийшов до влади у 1687 р.). С.Палій та інші полковники не робили з цього особливої таємниці. Більше того, зв'язки між обома сторонами Дніпра (вони розглядалися як відносини у межах однієї держави) декларувалися публічно. Про це свідчить цілий ряд фактів. Наприклад, С.Палій традиційне титулування полковник "Війська Речі Посполитої запорозького" (в іншому варіанті "війська його королівської милості запорозького") змінив на "полковник його царської величності Війська Запорозького". Зазнало змін також титулування Самуся, який почав називатися "його пресвітлої величності Війська Запорозького...гетьманом українським". У своїх універсалах він наголошував, що склав присягу на вірність російському царю та

лівобережному гетьману (205). Коли враховувати той факт, що оголошена Самусем присяга була виконана під час загального повстання на Правобережжі, то стане зрозумілим її не просто декларативний, а відкрито політичний характер.

Повстання 1702-1704 рр. охопило територію від Дніпра до Дністра, Случі й Тетерева. Вже весною 1701 р. польний гетьман Ф.Потоцький відзначив, що С.Палій "намагається йти по слідах Хмельницького, який запалив факел селянської війни" (206). В універсалах наказного гетьмана Самуся у 1702 р. лунали заклики до вигнання навіки шляхти з України й поширення меж козацької території до Случі (207). В одному з листів І.Мазепа констатував: "понеж толь далече нынешне ево Самусевы бунты рапространились, почал з низу Буга и Днепра до Случ реку везде по городам и селам иных старост полских и жидов побили, а иные сами от страху вглубь Полши побежали, сказывая, что то другая Хмельница на них востала" (208). Після захоплення у листопаді 1702 р. Білої Церкви С.Палій переніс сюди свою резиденцію і почав мріяти про булаву гетьмана Правобережної України. Ф.Потоцький не без підстав порівнював його з курфюрстом бранденбургським і відзначив, що мав "собі в голові удільну державу" (209). Послу польського короля Августа II Косовському було повідомлено: "тогда будем королю и Речи Пополитой желательными и верными, когда увидим, что и нога полская тут на Украине от Днепра до Днестра и вверх по самую Случь не будет" (210).

Розвиток повстання відбувався у дуже складних зовнішніх умовах. Йшла тривала кровопролитна Північна війна. Втягнута у її круговерть Річ Посполита поділилася на два ворожих табори, які дотримувалися прошведської і промосковської орієнтації. Урядові кола Росії вимагали припинення повстання й виступити проти шведів та їх прибічників з числа польської правлячої верхівки. Досить складним виявилось становище І.Мазепи. З одного боку він протягом багатьох років підтримував зв'язки з С.Палієм, з іншого мусив слідувати у фарватері російської зовнішньої політики. Відомо, що у кінці 1702 і на початку 1703 рр. Петро I наказував І.Мазепі утримуватися від надання допомоги постанцям (211). Водночас лівобережним гетьманом рухали прагнення об'єднати під своїм регіментом всю територію України, але, разом з тим, його насторожувало соціальне спрямування подій на Правобережжі. Тому не випадково на різних етапах розвитку визвольного руху його

ставлення до нього було далеко не однозначним (до речі, як і до С.Палія).

Незважаючи на придушення повстання взимку 1703 р., незабаром воно спалахнуло знову. Петро I вирішив надати допомогу Августу II у боротьбі з шведами та його противником С.Лещинським і розпорядився у квітні 1704 р. І.Мазепі вступити з військом у Правобережжя. Здавалося, що плани гетьмана близькі до реалізації. Правобережні полковники приєдналися до нього. І.Мазепа проводив політику спрямовану, з одного боку, на зміцнення державних засад, з іншого, прагнув підтримати місцеву шляхту, наказував карати "свавільників" і "бунтівників". У липні 1704 р. арештував С.Палія і, таким чином, усунувши полковника, фактично став гетьманом об'єднаної козацької України (212). До 1707 р. число козацьких полків у Правобережжі зросло до семи (Білоцерківський, Богуславський, Корсунський, Чигиринський, Уманський, Брацлавський, Могилівський), які заявили про вірність Москві (213). На своїх місцях, по суті, залишилися всі полковники і лише замість засланого до Сибіру С.Палія білоцерківським полковником було призначено М.Омельченка. У районі, де соціальні і національно-релігійні суперечності переростали у збройні конфлікти, полковниками себе проголошували керівники повстанських загонів /Ф.Шпак, С.Волошин, І.Григораш та ін./ (214).

Проте, політична ситуація склалася далеко не на користь правобережного козацтва. Територія краю, колонізована після "Руїни", стає, по суті, розмінною монетою у планах Петра I. До певного часу російський уряд відмовлявся передати польським представникам правобережні фортеці. І.Мазепа та московські дипломати проводили на переговорах з поляками двозначну лінію. І це їм певний час вдавалося. Обставини змінилися в другій половині 1707 р. Стрімкий похід Карла II із Саксонії у Польщу поставив перед Петром I дилему щодо політики у Правобережжі - передати її землі своїм прибічникам чи, залишивши в руках І.Мазепи, посилити позиції прошведськи настроєних магнатів і шляхти з "партії" С.Лещинського. Москва вибрала перший варіант.

Перехід І.Мазепи на бік шведів і розгром військ Карла XII під Полтавою не стали епілогом у боротьбі правобережної козаччини за свої права. Повернення із Тобольська (весна 1709 р.) С.Палія дало новий поштовх в утвердженні козацьких порядків у районі правобережного Подніпров'я. Як і в попередній час, відмовилися

виконувати повинності і записалися у реєстр Білоцерківського полку селяни Горностайпільської, Козарівської і Бородянської волостей. Аналогічні процеси відбувалися в інших районах Правобережжя. Наприклад, депутація сеймику Київського воєводства скаржилася князю О.Меншикову (січень 1710 р.) на те, що козаки виганяють шляхту з Овруцького і Житомирського повітів (215).

Правобережне козацтво проіснувало ще кілька років. Однак, воно не змогло закріпити за собою державотворчі тенденції, бо в цьому не були зацікавлені урядові кола ні Москви, ні Варшави. Певні поступки, зроблені у свій час Я.Собеським і Петром I, слід розглядати як тимчасові і такі, що не відповідали основним принципам політики Росії і Речі Посполитої щодо козацтва Правобережної України. Внаслідок невдалої війни з Портою, Росія у 1711 р. уклала з нею Прутський договір, за яким відмовлялася від претензій на Правобережжя і зобов'язувалася вивести війська за межі Речі Посполитої (216). Так насильно перервався природній процес еволюції правобережного козацтва, його державотворчої функції у даному регіоні. У вересні 1711 р. був обнародований указ Петра I, на підставі якого всі мешканці краю повинні були перейти на лівий берег Дніпра, а "тем землям быть в пусте всегда..." (217) У 1714 р. полякам було передано Білу Церкву й останні підрозділи правобережних козаків переправились у Лівобережжя. Правобережжя повністю переходить під владу польського короля. Щоправда, ці землі "пусткою" не стали. З 20-х років XVIII ст. вони почали інтенсивно заселятися. В другому колонізаційному ешелоні сюди почали рухатися урядники польських магнатів та шляхта.

Отже, традиції державності у різній формі проіснували у Правобережній Україні не менше століття. Незважаючи на несприятливі внутрішні та зовнішні умови, вони мали стійкий і тривалий характер. Про це, зокрема, свідчить той факт, що навіть пізніше колоніальний режим Польщі не міг витравити їх з народної пам'яті. В роки піднесення національно-визвольної і соціальної боротьби повстанці поверталися до традицій, які репрезентували державницькі устремління українського народу і, насамперед, доби Б.Хмельницького. Так, у 1765 р. один із запорожців З.Харко переконував селян у необхідності організувати повстання, як це вчинив у свій час Б.Хмельницький (218). Напередодні вибуху Коліївщини 1768 р. кобзарі й бандуристи ходили по селах і містам, співаючи

думи про Б.Хмельницького, хоча це заборонялося польськими властями (219). Коли повстання спалахнуло, влітку 1768 р. шляхта вважала, що почалася нова Хмельниччина і побоювалася, щоб внаслідок об'єднання народних мас Правобережжя і Лівобережжя не відбулося утворення "удільної провінції" (220). Один з керівників Коліївщини М.Залізняк проголосив, що край буде зватися Гетьманщиною, мешканці якої відбуватимуть лише "козацьку службу". Це програмне гало було підтримане повстанцями (221). Надії на відновлення козацьких полків появлялися і в роки поділів Польщі та входження краю до складу Росії наприкінці XVIII ст. Ці традиції залишалися важливим елементом суспільно-політичного життя Правобережжя і в наступні століття.

1. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали "круглого столу") // Укр. іст. журн. - 1990. - № 12. - С.12-29; *Мицик Ю.* Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень // Київська старовина. - 1992. - № 3. - С.2-6; *Смолій В., Степанков В.* у пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. - К., 1992. - С.3-16.
2. *Смолій В.* Українська козацька держава // Укр. іст. журн. - 1991. - № 4. - С.10-19; *Його ж.* Правобережна Україна другої половини XVII - початку XVIII ст. - провінція Речі Посполитої чи частина самостійної Української держави? // Польща - Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: Тези доповідей міжн. наук. конф. 29-31 травня 1991 р. - К., 1992. - С.78-80.
3. *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці комісії для виучування західноруського та українського права. - Вип.3. - К., 1927. - С.213, 251-253, 298; *Бойко І.Д.* До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн. - 1968. - № 8. - С.29-30; *Голобуцький В.А.* Запорожская Сечь // Вопросы истории. - 1970. - № 12. - С.96-100; *Апанович О.* Козацтво - збройні сили України // Голос України. - 1991. - 28 лютого; *Смолій В.А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. - 1991. - № 5. - С.63-68.

4. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.). // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка (далі - ЗНТШ). - Львів, 1991. - Т.222. - С.28-44.
5. *Винар Л.* Огляд історичної літератури про початки української козащини // Книжник. - 1991. - № 1. - С.54.
6. *Грушевський М.* Історія української козащини // Вітчизна. - 1989. - № 3. - С.194.
7. *Лепяво С.А.* Козацькі повстання 1591-1596 років в Україні. - Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1991. - С.13; *Сергійчук В.І.* Українське козацьке військо в другій половині XVI - середині XVII століття. - Автореф. дис. ... докт. іст. наук. - К., 1991. - С.30.
8. *Гришко В.* До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини (1648-1948): Збірник за ред. Б.Крупницького. - Мюнхен, 1948. - С.20; *Jábtonowski A.* Pisma. - Т.2. - War., 1910. - S.193-194; *Źródła doriejowe.* - Т.5. - War., 1877. - S.108-116, 130-141.
9. *Volumina legum.* - Т.3. - Petersburg, 1859. - S.122.
10. *Жерела до історії України-Руси.* - Т.8. - Львів, 1908. - С.174.
11. *Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника (далі - ЛНБ).* ВР. - Ф.5, спр. Осолінських № 475/11, арк. 75.
12. *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах* - Т.1. - М., 1953. - С.64.
13. *Апанович О.* Козацтво - збройні сили України // *Голос України.* - 1991. - 15, 29 березня.
14. *Жерела до історії України-Руси.* - Т.8. - С.250.
15. *Крип'якевич І.П.* Історія України. - Львів, 1990. - С.167; *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. - К., 1957. - С.202; *Субтельний О.* Україна. Історія. - К., 1991. - С.109.
16. *Сергійчук В.І.* Українське козацьке військо в другій половині XVI - середині XVII століття. - С.34-35.
17. *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 // *Літературна Україна.* - 1992. - 2 липня.
18. *Крип'якевич І.П.* Історія України. - С.132-133; *Донцов Д.* Дух нашої давнини. - Вид. 2-е. - Дрогобич, 1991. - С.16-27; *Субтельний О.* Вказана праця. - С.90-91.
19. *Мазепа І.* Підстави нашого відродження. Причини нашої бездержавності. - Б.м., 1946. - С.70; *Феденко П.* Тріумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана

- Хмельницького // Культура і життя. - 1990. - 12 серпня; *Степанков В.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. - 1991. - № 9. - С.116-118; Його ж. Ідея Української держави і Річ Посполита в середині XVII ст. // Польща - Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість. - С.82-83.
20. *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва // Історичні студії та монографії. - Т.3. - Відень, 1920. - С.20-22.
 21. *Липинський В.* Вказ. праця. - С.61, 93-99; *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січи Запорозької. - С.214-245, 316-326; *Крип'якевич І.П.* Історія України. - С.158.
 22. *Мыцык Ю.А.* Новые документы Б.Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. ст. - Днепропетровск, 1980. - С.184.
 23. *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.ст. // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. - Вип.6. - К., 1929. - С.253.
 24. *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648-1654 гг. - Л., 1959. - С.57; *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). - Львів, 1991. - С.27-28.
 25. *Стахів М.* Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини. - С.80.
 26. *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. - 1990. - № 10. - С.16; *Смолій В.А.* Феномен українського козацтва // Укр. іст. журн. - 1991. - № 5. - С.68-69.
 27. *Крикун Н.Г.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. (Воеводства и поветы). - Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. - К., 1992. - С.36.
 28. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С.239-240.

29. Воссоєдинєнє Українє с Росєєє. - Т.2. - С.129; *Лєгкєє В.И.* Указ. соч. - С.57; *Сергєєчук В.* Боевє побратимє Богдан Хмельницького // *Жовтєнь.* - 1985. - № 1. - С.89-95.
30. *Крип'якєвич І.П.* Богдан Хмельницький. - С.84-85; *Сергєєчук В.* Вказ. праця. - С.90-95.
31. *Сергєєчук В.* Вказ. праця. - С.90.
32. Архив Юго-Западноє Росєєє (далє - Архив ЮЗР). - Ч.3. - Т.4. - К., 1914. - С.191-192, 394-395, 433-435, 569-571; *Мыцьк Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - Днепрпетровск, 1988. - С.41.
33. ЛНБ. ВР. - Ф.5, спр. Оссолинських № 225/11, арк. 200(1)-202(2); ф.МР-95, арк.59.
34. Жерєла до исторії Українє-Руси. - Т.4. - Львєв, 1898. - С.152-156, 173-181, 214-217, 226-227, 279-280, 306; Т.5. - Львєв, 1901. - С.3-6, 28-33, 121-123; *Грабоєєцький В.В.* Західноукраїнські землє в перєод народно-визвольної війни 1648-1654 рр. - К., 1972. - С.88-94; *Степанков В.С.* Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни. - С.43-45; *Gajewski G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. - Т.2. - Cambridge, 1978. - P.647.
35. ЛНБ. ВР. - Ф.МР-95, арк. 67, 146; *Michalowski J.* Księga pamietnicza. - Kг., 1864. - S.33; *Rawita-Gawronski F.* Sprawy i rzeczy Ukrainskie. - Lwów, 1914. - S.25.
36. Воссоєдинєнє Українє с Росєєє. - Т.2. - С.37-38; *Бєвзо О.А.* Львєвський літопис і Острозький літописець: Джерєлознавчє дослідження. - Вид. 2-є. - К., 1971. - С.121.
37. Документє Богдан Хмельницького (1648-1657). - К., 1961. - С.54-63; *Мыцьк Ю.А.* Новєє документє Б.Хмельницького... - С.184.
38. *Мыцьк Ю.А.* Указ. соч. - С.180-181.
39. Жерєла до исторії Українє-Руси. - Т.4. - С.227; Документє об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. - К., 1965. - С.108-109; *Кушевєч С.* Листє зі Львова / Підготував до друку І.І.Сварник // *Жовтєнь.* - 1980. - № 4. - С.121.
40. ЛНБ. ВР. - Ф.4, спр. Баворовських № 1321/11, арк. 183-184.
41. *Липинський В.* Вказ. праця. - С.22.
42. Воссоєдинєнє Українє с Росєєє. - Т.2. - С.130; *Крип'якєвич І.П.* Богдан Хмельницький. - С.226.

43. *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. - 1992. - 2 липня.
44. *Оглоблин О.* Вказ. праця; Воссоєдинение України с Россией. - Т.2. - С.117-118, 121, 154; *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.8. - Ч.3. - К.-Відень, 1922. - С.146; - Т.9. - Ч.2. - К., 1931. - С.1494; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. - Т.2. - Мюнхен, 1976. - С.16.
45. Документи Богдана Хмельницького. - С.104-105.
46. Літопис Самовидця. - К., 1971. - С.57; *Мыцык Ю.А.* Новые документы Б.Хмельницкого... - С.181; Его же. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа... - С.41.
47. Л҃НЕ. ВР. - Ф.5, спр. Осолінських № 189/11, арк. 264.
48. *Феденко П.* Вказ. праця.
49. Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІА України). - ф.1230, оп.1, спр.194, арк. 43; Документи Богдана Хмельницького. - С.130-131.
50. *Липинський В.* Вказ. праця. - С.19; *Терлецький О.* Історія Української держави. - Т.2. - Львів, 1924. - С.89; *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 // Український історик. - 1970. - № 1-3. - С.115.
51. ЦДІА України. - ф.1230, оп.1, спр.25, арк. 8; спр.185, арк. 64; Воссоєдинение України с Россией. - Т.2. - С.244, 250, 281; Документи Богдана Хмельницького. - С.310; *Грушевський М.* Вказ. праця. - Т.8. - Ч.3. - С.224-225; *Częścik L.* Sejm warszawski w 1649/50 roku. - Wr., War., Kr., Gd., 1978.- S.86-87.
52. *Бодянский О.М.* Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром. - М., 1875. - С.VIII-XXI.
53. *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. - Вип.2. - К., 1966. - С.127-129.
54. *Крип'якевич І.П.* Вказ. праця. - С.124-126; Його ж. Богдан Хмельницький. - С.230-231.
55. *Терлецький О.* Вказ. праця. - С.115.
56. *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. - Т.151. - Львів, 1931. - С.136; *Сергійчук В.І.* Ук-

- раїнське козацьке військо в другій половині XVI - середині XVII століття. - С.36.
57. *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. - 1992. - 2 липня.
58. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. - С.236.
59. *Крип'якевич І.П.* Вказ. праця. - С.237-242; *Падох Я.* Міські суди на Україні-Гетьманщині після 1648 р. // В 300-ліття Хмельниччини... - С.93-95.
60. ЛНБ. ВР. - Ф.5, спр. Оссолінських № 189/11, арк. 285-286.
61. *Мицик Ю.А., Стороженко І.С.* За світ встали козаченьки: Нариси. - Дніпропетровськ, 1990. - С.106; *Степанков В.С.* Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648-1657) // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. - К., 1990. - С.56-59; *Його ж.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни... - С.69-90.
62. *Дубровський В.* Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. - 1975. - № 3-4. - С.27.
63. *Терлецький О.* Вказ. праця. - С.100.
64. *Прицак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // В 300-ліття Хмельниччини... - С.145-157; *Бутич І.* Два невідомі листи Богдана Хмельницького // ЗНТШ. - Т.222. - С.319-326.
65. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. - К., 1991. - С.10.
66. Документи Богдана Хмельницького. - С.252; *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни... - С.109-116.
67. *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. - Т.1. - Вып.1-3. - Прага, 1924-1926; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. - С.160-189; *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. - К., 1959. - С.207-208.
68. *Гришко В.* Вказ. праця. - С.57-58; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. - 1992. - 9 липня.
69. *Оглоблин О.* Хмельниччина і залізорудна промисловість Правобережної України // В 300-ліття Хмельниччини... - С.130-140; *Його ж.* Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. - 1992. - 9 липня.
70. Акты Южной и Западной России (далі - Акты ЮЗР). - Т.10. - Спб., 1872. - С.55, 61.

71. Воссоєдинення України з Росією. - Т.3. - С.299-301; *Грушевський М.* Вказ праця. - Т.9. - Ч.2. - С.613.
72. *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. - 1992. - 16 липня.
73. Там же.
74. *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. - С.137.
76. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. - С.10.
76. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. - Варшава, 1934. - С.28-52; *Полонська-Василенко Н.* Вказ праця. - С.24-29; *Смолий В.А., Степанков В.С.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни... - С.21-22.
77. *Липинський В.* Вказ праця. - С.27-35; *Оглоблин О.* Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // Український історик. - 1965. - № 3-4. - С.11-14.
78. *Орлик П.* Вивід прав України // Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. - Нью-Йорк, 1964. - С.87.
79. Документи Богдана Хмельницького. - С.457; *Грушевський М.* Вказ праця. - Т.9. - Ч.2. - С.1131; *Bożęcki J.* Obłożenia drugiego miasta Lwówa od wojsk kozackich i moskowskich w roku 1655 // Жерела до історії України-Руси. - Т.6. - Львів, 1913. - С.138; *Kubala L.* Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. - Lwów, 1913. - S.297.
80. *Грушевський М.* Вказ праця. - Т.9. - Ч.2. - С.1132-1135.
81. *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. - С.136-137; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. - Т.2. - Мюнхен, 1966. - С.113.
82. Архів Інституту історії України АН України. - Оп.3, спр.19, арк. 25-37; ЛНБ. ВР. - Ф.5, спр. Осолінських № 5768/1, т.4, арк. 486; Архів ЮЗР. - Т.6. - Ч.3. - К., 1908. - С.82-83; *Санін Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. - М., 1987. - С.107-113; *Kubala L.* Wojna brandenburska i pajazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. - Lwów, Б.Р. - S.99.
83. Документи Богдана Хмельницького. - С.502.

84. *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. - 1991. - № 17. - С.33.
85. Акты ЮЗР. - Т.3. - Спб., 1862.- С.557; *Грушевський М.* Вказ. праця.- Т.9. - Ч.2. - С.1307; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. - С.327-328.
86. *Мацьків Т.* Цісарське посольство до Б.Хмельницького в 1657 році // Український історик. - 1973. - № 3-4. - С.130.
87. Архив ЮЗР. - Ч.3. - Т.6. - С.154-162, 167-170; *Грушевський М.* Вказ. праця. - Т.9. - Ч.2. - С.1279-1290.
88. *Грушевський М.* Вказ. праця. - Т.9. - Ч.2. - С.1305; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. - С.330; *Kubala L.* Op. cit. - S.131-132.
89. Архив ЮЗР. - Ч.3. - Т.6. - С.202-206; *Грушевський М.* Вказ. праця. - Т.9. - Ч.2. - С.1328-1329.
90. *Kubala L.* Op. cit. - S.144-145.
91. Документи Богдана Хмельницького. - С. 563-564; *Kubala L.* Op. cit. - S.144-145.
92. Архив ЮЗР. - Ч.3. - Т.6. - С.294-297; *Грушевський М.* Вказ. праця. - Т.9. - Ч.2. - С.1432-1436.
93. Документи Богдана Хмельницького. - С.603-604; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. - С.331.
94. Документи Богдана Хмельницького. - С.597; *Оляничин Д.* Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // ЗНТШ. - Т.151. - С.151-179.
95. Документи Богдана Хмельницького. - С.576-577; *Кордуба М.* Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // ЗНТШ. - Т.84. - Львів, 1908. - С.5-32; *Мацьків Т.* Цісарське посольство до Б.Хмельницького в 1657 році // Український історик. - 1973. - № 3-4. - С.127-132; 1974. - № 1-3. - С.65-75.
96. Акты ЮЗР. - Т.3. - С.562-580.
97. *Липинський В.* Вказ. праця. - С.117-120.
98. Акты ЮЗР. - Т.11. - Спб., 1879. - С.764.
99. *Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - С.72.
100. Архів Інституту історії України АН України. - Оп.3, спр.31, арк.89.

101. *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. - С.145.
102. *Липинський В.* Вказ. праця. - С.250.
103. Акты ЮЗР. - Т.4. - Спб., 1863. - С.32.
104. *Липинський В.* Вказ. праця. - С.251.
105. Архів Інституту історії України АН України. - Оп.3, спр.19, арк.12.
106. Там же. - Арк.13; спр.31, арк.90; Акты ЮЗР. - Т.11. - Спб., 1879. - С.799.
107. Цит. за: *Полонська-Василенко Н.* Вказ. праця. - С.35.
108. Акты ЮЗР. - Т.4. - С.35-44.
109. *Феденко П.* Вказ. праця.
110. Центральна наукова бібліотека АН України ім. В.Вернадського (далі - ЦНБ). - ВР. - Ф.11, № 15425-15487, арк.98-100; Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. - Т.3. - К., 1898. - С.289-290.
111. *Грушевський М.* Вказ. праця. - Т.10. - К., 1937. - С.65; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. - С.53.
112. Памятники, изданные Киевскою комиссиею... - Т.3. - С.253-260, 266, 270.
113. Там же. - С.261-262, 280-283; *Коренець Д.* Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р.1657-58 // ЗНТШ. - Т.38. - Львів, 1900. - С.9-10.
114. ЦНБ. ВР. - Ф.11, № 154022, арк.1-9; Акты ЮЗР. - Т.4. - С.93-100; Т.7. - Спб., 1872. - Прил. - С.206-209, 214; *Костомаров Н.* Гетманство Виговского // Исторические монографии и исследования. - Т.2. - Спб., 1872. - С.75-78.
115. *Окиншевич Л.* Вказ. праця. - С.286, 315; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. - С.54-55.
116. *Волк-Карачевский В.В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. - К., 1899. - С.5-14; *Коренець Д.* Повстання Мартина Пушкаря. - Б.р. і м. - С.2-4; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. - С.55.
117. *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. - Т.88. - Львів, 1909. - С.29; *Терлецький О.* Вказ. праця. - С.148; *Грушевський М.* Вказ. праця. - Т.10. - С.116-120; *Мазепа І.* Підстави нашого відродження. - С.91.
118. ЦНБ. ВР. - Ф.11, № 15402, арк.10-13; Акты ЮЗР. - Т.15. - Спб., 1892. - С.181, 272; *Величко С.* Літопис. - Т.1. - К., 1991. - С.

- 230-232; *Петровський М.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть. - Харків, 1930. - С.387-389; *Крип'якевич І.П.* Історія України. - С.190.
119. Памятники, изданные Киевскою комиссиею... - Т.3. - С.345-346; *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. - Т.1. - Poznan, 1840. - С.364-365.
120. *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. - Т.89. - С.82.
121. Памятники, изданные Киевскою комиссиею... - Т.3. - С.345-346; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат. - С.82-90.
122. *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwskiej (1657-1660). - Lwów, 1921. - С.551-552.
123. Памятники, изданные Киевскою комиссиею... - Т.3. - С.332-339; *Оляничин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. // ЗНТШ. - Т.222. - С.340-350.
124. Volumina legum. - Т.4. - Petersburg, 1859. - С.297-305.
125. Памятники, изданные Киевскою комиссиею... - Т.3. - С.416.
126. *Крип'якевич І.П.* Історія України. - С.194.
127. *Грушевський М.* Вказ. праця. - Т.10. - С.372-374.
128. *Терлецький О.* Вказ. праця. - С.154.
129. *Крип'якевич І.П.* Історія України. - С.192.
130. Памятники, изданные Киевскою комиссиею... - Т.3. - С.404.
131. *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. - Т.59. - Львів, 1904. - С.16.
132. Памятники, изданные Киевскою комиссиею... - Т.3. - С.387.
133. Акты ЮЗР. - Т.4. - С.255-258; *Величко С.* Літопис. - Т.1. - С.263; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII вв. - С.61-63.
134. Акты ЮЗР. - Т.4. - С.260-269; *Костомаров Н.И.* Гетманство Юрія Хмельницького // Исторические монографии и исследования. - Т.12. - Спб., 1872. - С.162-184; *Яковлев О.* "Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. - К., 1928. - С.179-194.
135. Акты ЮЗР - Т.4. - С.273.
136. Памятники, изданные Киевскою комиссиею... - Т.3. - С.416-417.

137. Акты Московского государства - Т.3. - Спб., 1901. - С.15; Акты ЮЗР. - Т.5. - Спб., 1867. - С.15-16; Памятники, изданные Киевскою комиссиею... - Т.3. - С.399, 427; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. - Ч.2. - М., 1830. - С.48-49.
138. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. - Т.4 - К., 1859; *Костомаров Н.И.* Гетманство Юрия Хмельницкого. - С.184-220; *Герасимчук В.* Чуднівська кампанія 1660 р. - Львів, 1913. - С.82-110.
139. *Величко С.* Літопис. - Т.2. - С.15-16.
140. Памятники, изданные Временною комиссиею... - Т.4. - С.31-44; *Jemiotowski M.* Pamiętnik... obejanjacy dziejc Polski od roku 1648 do 1679. - Lwów, 1850. - S.156.
141. *Ochmann S.* Sejmy lat 1661-1662. - Wr., 1977. - S.56-57.
142. Акты ЮЗР. - Т.5. - С.55-58.
143. ЦНБ. ВР. - Ф.11, № 15410, арк.6.
144. Акты ЮЗР.- Т.7. - Прил. - С.349.
145. *Окиншевич Л.* Вказ. праця. - С.414.
146. *Величко С.* Літопис. - Т.2. - С.26.
147. ЦНБ. ВР. - Ф.11, № 15409, арк.45; Ф.11, № 15544, арк.3-5.
148. Акты ЮЗР. - Т.5. - С.101.
149. ЦНБ. ВР. - Ф.11, № 15576, арк.23-25, 34-38; *Величко С.* Літопис. - Т.2. - С.17-18; *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 года // Киевская старина. - К., 1887. - Т.17. - С.272-284; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. - М., 1899. - С.171-188.
150. Памятники, изданные Временною комиссиею... - Т.4. - С.192; *Софонович Ф.* Хроніка літописців стародавніх. - К., 1992. - С.238.
151. *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года.). - Саратов, 1960. - С.58-60.
152. *Костомаров Н.И.* Гетманство Юрия Хмельницкого. - С.281-305; *Востоков А.* Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. - К., 1888. - Т.21. - С.125-137; *Петровський М.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть. - С.267-269.
153. Volumina legum. - Т.4. - S.390; *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chmielniczenko 1640-1679. - Poznań, 1919. - S.161-162.

154. ЛНБ. ВР. - Ф.5, спр. Оссолинських № 472/11, арк.515-519; Памятники, изданные Временною комиссиею... - Т.4. - С.329-330, 335; Літопис Самовидця. - С.92.
155. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. - Нью-Йорк, 1985. - С.47.
156. Там же. - С.23.
157. ЦНБ. ВР. - Ф.11, № 13714, арк.22-25; *Дорошенко Д.* Вказ. праця. - С.59-64, 71.
158. *Дорошенко Д.* Вказ. праця - С.88.
159. Акты ЮЗР. - Т.6. - Спб., 1869. - С.211, 233-242.
160. Там же. - Т.7. - С.31.
161. Там же. - С.39-42.
162. *Величко С.* Літопис. - Т.2. - С.79-80; *Петровський М.* Нариси історії України XVII - початку XVIII століть. - С.292-293; *Окиншевич Л.* Вказ. праця. - С.419.
163. *Дорошенко Д.* Вказ. праця. - С.213-214.
164. Акты ЮЗР. - Т.8. - Спб., 1875. - С.130-139, 145, 218-220; Т.9. - Спб., 1877. - С.43; *Дорошенко Д.* Вказ. праця. - С.214-215, 243-248.
165. Акты ЮЗР. - Т.8. - С.127, 188; *Дорошенко Д.* Вказ. праця. - С.227.
166. Акты ЮЗР. - Т.9. - С.196-206, 304; *Kluczycki F.* Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. - Т.1. - Cz.1 - Kr., 1880. - S.529, 536.
167. *Дорошенко Д.* Вказ. праця. - С.292.
168. *Дорошенко Д.* Вказ. праця. - С.298-299, 340; *Волк-Карачевский В.В.* Указ. соч. - С.170.
169. ЛНБ. ВР. - Ф.5, спр. Оссолинських № 1411/11, арк.137; *Дорошенко Д.* 856x2005У Вказ. праця. - С.294-295, 316.
170. *Kluczycki F.* Op. cit. - Т.1. - Cz.2. - Kr., 1881. - S.1112; *Abrahamowicz Z.* Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. - Cz.1. - War., 1959. - S.358-359.
171. Акты ЮЗР. - Т.11. - С.224, 283; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674-1679. - Wr., War., Kr., 1976. - S.28-29.
172. *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. - С.908-949.
173. *Крип'якевич І.П.* Історія України. - С.205-206; *Верба І.В.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII-XVIII ст.) // Українська козацька держава: ви-

- токи та шляхи історичного розвитку (Матеріали ре-
спубліканських історичних читань). - К., 1991. - С.83.
174. *Крип'якевич І.П.* Історія України. - С.207-208.
175. ЦНБ. ВР. - Ф.11, № 13518-13675, арк.140-141; 145-146.
176. *Попов А.* Турецкая война в царствование Феодора Алексеевича // *Русский вестник.* - Т.8. - Б.г. - С.294; *Крип'якевич І.П.* Історія України. - С.208.
177. Акты ЮЗР. - Т.13. - Спб., 1884. - С.105-108, 167-169, 192, 210, 249, 257; *Попов А.* Указ. соч. - С.304; *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI-XVII вв. - Т.2. - М., 1946. - С.145; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. - С.92-93.
178. *Wójcik Z.* Rzeczpospolita... - S.108, 111, 115, 190.
179. ЦНБ. ВР. - Ф.11, № 13518-13635, арк.22-22 зв.; *Величко С.* Літопис. - Т.2. - С.289-290; Исторические связи народов СССР и Румынии. - Т.3. - М., 1970. - С.73; *Антонович В.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679-1716) // *Архив ЮЗР.* - Ч.3. - Т.2. - К., 1868. - С.30-32; *Костомаров Н.И.* Руина // Исторические монографии и исследования. - Т.15. - Спб., 1905. - С.328.
180. *Urbański T.* Rok 1683 na Podole, Ukrainie i Moldawii. - Lwów, 1907. - S.27-28.
181. ЛНБ. ВР. - Ф.4, спр. Баворовських № 318/11, арк.49; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczpospolitejszlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przetomie XVII-XVIII w. - Wr., War., Kr., 1963. - S.15.
182. *Perdenia J.* Op. cit. - S.16.
183. Ibidem. - S.17; *Volumina legum.* - Т.5. - Petersburg, 1859. - S.224.
184. *Perdenia J.* Op. cit. - S.20.
185. *Архив ЮЗР.* - Ч.3. - Т.2. - С.94-97.
186. Там же. - С.78.
187. *Волк-Карачевский В.В.* Указ.соч. - С.245-246; *Perdenia J.* Op. cit. - S.19-21.
188. *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683-1688 рр. // *Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі.* - Т.4. - Прага, 1942. - С.1-31; *Назарко І.* Знаменне письмо козаків до папи римського // *Український історик.* - 1965. - № 1-2. - С.22-27; *Urbański T.* Op. cit. - S.32-49.
189. *Архив ЮЗР.* - Ч.3. - Т.2. - С.94; *Антонович В.* Указ. соч. - С.39; *Volumina legum.* - Т.5. - S.350.

190. Антонович В. Указ. соч.; Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні а кінці XVII і на початку XVIII ст. - К., 1963; Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII - 60-е годы XVIII ст. - К., 1971; *Perdenia J.* Op. cit.
191. Архив ЮЗР. - Ч.2. - Т.2. - К., 1888. - С.480-481, 497.
192. Там же. - Ч.3. - Т.2. - С.231, 243-246, 283-284.
193. Цит. за: Сергієнко Г.Я. Вказ. праця. - С.76.
194. Там же. - С.64.
195. Архив ЮЗР. - Ч.3. - Т.2. - С.361.
196. Антонович В. Указ. соч. - С.85.
197. Возняк М. Хто ж автор т.зв. Літопису Самовидця // ЗНТШ. - Львів, 1933. - Т.153. - С.42-50.
198. *Perdenia J.* Op. cit. - S.85.
199. Цит. за: Сергієнко Г.Я. Вказ. праця. - С.84.
200. Там же. - С.103.
201. Центральний державний історичний архів Росії. - Ф.229, кн.59, арк.139; Волк-Карачевський В.В. Указ. соч. - С.300.
202. Сергієнко Г.Я. Вказ. праця. - С.103; *Perdenia J.* Op. cit. - S.93-94.
203. Архив ЮЗР. - Ч.3. - Т.2. - С.369; *Perdenia J.* Op. cit. - S.120.
204. Цит. за: Сергієнко Г.Я. Вказ. праця. - С.117.
205. Архив ЮЗР. - Ч.3. - Т.2. - С.449-451; Зварницький Д.И. Источники для истории запорожских козаков. - Т.1. - Владимир, 1903. - С.714, 889.
206. Цит. за: Сергієнко Г.Я. Вказ. праця. - С.122.
207. *Perdenia J.* Op. cit. - S.145, 149.
208. Цит. за: Сергієнко Г.Я. Вказ. праця. - С.135.
209. *Perdenia J.* Op. cit. - S.163-164.
210. Цит. за: Сергієнко Г.Я. Вказ. праця. - С.140.
211. *Perdenia J.* Op. cit. - S.177.
212. Сергієнко Г.Я. Вказ. праця. - С.185; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. - Мюнхен, 1988. - С.50.
213. Письма и бумаги императора Петра Великого. - Т.6. - Спб., 1912. - С.405-406; *Perdenia J.* Op. cit. - S.226-238.
214. Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя. - Львів, 1938. - С.73-74; Сергієнко Г.Я. Вказ. праця. - С.181-192.
215. Архив ЮЗР. - Ч.3. - Т.22 - С.710-711, 727-729.

216. Соловьев С. История России с древнейших времен. - Т.15. - М., 1881. - С.92, 127.
217. Архив ЮЗР. - Ч.3. - Т.2. - С.756-757.
218. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірка документів. - К., 1970. - С.344.
219. Rawita-Gawroński F. Historia ruchów hajdamackich (w. XVIII) - Т.2. - Brody, 1913. - S.129.
220. Мемуар Домніка Завроцького про Коліївщину // ЗНТШ. - Т.97. - Львів, 1910. - С.34, 63; Materiały do konfederacyi barskiej r. 1767-1768. - Т.1. - Lwów, 1851. -S.146.
221. Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768 opisały przez J.Lippomana // Obraz polaków i Polski. - Т.15. - Poznań, 1842. - S.32, 34, 61.

КҚДНК. Київ, вул. Леніна, 19. Зам. 3-40. Тираж 1000

